

3. Brödernas bildvärld

Bröderna och deras uppgift i klostret

Bönböckerna från nunnornas skriptorium användes som vi konstaterat ovan huvudsakligen av nunnorna själva, medan de liturgiska textilier som de tillverkade framförallt blev något som klosterbröderna brukade i samband med deras altartjänst. De bildbärande textilier som systrarna skapade kom följaktligen att ingå i brödernas när- och bruksmiljö, och hör till det som står näst i tur att behandlas. I denna miljö ingår även andra liturgiska föremål och brödernas böcker. På samma sätt som när det gäller nunnorna handlar det om vilken bildvärld som omgav klosterbröderna när de satt i sina korstolar bakom högaltaret. Vidare, vad såg de när de tjänstgjorde vid högaltaret, något av högkorets tolv apostlaaltaren, firade Mariamässan eller rörde sig mellan klostrets olika altaren? Går det att iakttä någon skillnad mellan bildernas funktion och/eller bildrepertoaren för en nunna eller en klosterbroder i Vadstena?

Forskningen om Vadstenabröderna har till största delen handlat om deras skri-varverksamhet. Både nordister, teologer och latinister har framförallt studerat det rika predikomaterial som finns i handskrifterna, främst i C-samlingen på Uppsala universitetsbibliotek. Eftersom det materialet i ringa utsträckning är dekorerat, är den omfattande teologiska och filologiska forskningen sällan relevant i detta bildfokuserade sammanhang. Tyvärr har ingen tidigare forskare brytt sig nämnvärt om den estetiska utformningen av Vadstenahandskrifterna. De har ansetts för simpelt dekorerade. Inte heller har brukarperspektivet varit aktuellt när de liturgiska textilierna diskuterats av bland annat Inger Estham. Däremot har deras materiella aspekter behandlats för att fastställa dateringar och attributioner. I den mån som textilhanterande aktörer har diskuterats så har det varit de broderande systrarna som lyfts fram.

Sara Risbergs avhandling om brödernas sedvanebok, *Liber usuum*, är däremot väsentlig för att förstå brödernas roll i klostret och den bildvärld de rörde sig i, liksom notiserna i Vadstenadiariet och svaren som bröderna gav de frågvisa Londonbröderna. Båda sistnämnda källorna förtjänstfullt editerade av Claes Gejrot och

Elin Andersson i deras respektive avhandlingar.⁴⁴² Det är också relevant att beröra de redan tidigare nämnda konsthistorikerna Andreas Lindbloms och Aron Anderssons och deras tankar kring bildproduktionen i klostret. Båda har haft en stor inverkan på den konstvetenskapliga forskningen om måleri och skulptur med anknytning till Vadstena.

Som redan konstaterats var bröderna betydligt färre till antalet än nunnorna, tjugofem jämfört med sextio. Det totala antalet bröder som kan spåras i klostrets källor uppgår till omkring två hundra.⁴⁴³ Cirka hälften av dem bör ha varit präster och drygt tjugο av dem innehade under någon period det högsta ämbetet bland bröderna, generalkonfessor. Tjugoen av bröderna omtalas som diakoner i Vadstena-diariet och enligt klosterregeln skulle det alltid finnas fyra diakoner. De fyra diakonerna betecknar de fyra kyrkofäderna.⁴⁴⁴ Diakonerna skulle kunna prästvigas sedan de inträtt i klostret, dvs. övergå från den lägre ämbetskategorin till den högre.⁴⁴⁵ De övriga åtta bröderna, lekbröderna, skulle vara prästernas och diakonernas tjänare. I klosterregeln beskrivs lekbrödernas arbetsuppgifter: att de skall förse de ämbetsbärande bröderna med vad de behöver.⁴⁴⁶

Prästerna var inte bara viktiga, de var oundgängliga för nunnornas klosterliv. Utan präster blir det inga sakrament, och framförallt ingen mäs̄sa. Heliga Birgitta beskriver prästernas uppgifter som koncentrerade på att ”blott sysselsätta sig med gudstjänst, studium och bön men icke inveckla sig i andra sysslor och ärenden. Varje söndag skola de på modersmålet utlägga evangeliet ur dagens mäs̄sa, så att alla ha tillfälle att lyssna. Likaså skola de offentligen predika alla de högtider, på vilkas vigilier de fasta vid bröd och vatten, och över huvud taget alla högtider, som hava vigilier”.⁴⁴⁷ Citatet visar att det alltså är gudstjänst, predikan och studium som är prästbrödernas huvudsakliga uppgifter. Studiet var nödvändigt för predikofunktionen och i begreppet gudstjänst innefattades tidegården, de sju sakramenten och begravning.

På sina dräkter skulle bröderna bära ett kors med Kristi sårmärken. (Bild 44.) De tre olika brödragrupperna hade olika utformning av sina kors och bar dem på olika sätt. Prästernas kors skulle vara rött och bäras på vänster sida av kappan, vid hjärtat. Diakonernas attribut var en vit cirkel med de fem röda sårmärkena i form av helige Andes eldstungor. Även lekbröderna bar ett kors. Det var vitt med röda sårmärken. I vigningsritualen hanterades brödernas korsmärke på samma sätt som nunnornas kronor.⁴⁴⁸ Det var således snarlika emblem med samma betydelse, men i olika format och placering på kroppen.

⁴⁴² Studierna av Risberg, Gejrot och Andersson nämndes ovan i kapitel 1.

⁴⁴³ Se numrering hos Silfverstolpe 1895.

⁴⁴⁴ *Regula Salvatoris* kap. 12. Lundén bd IV 1959 s 25.

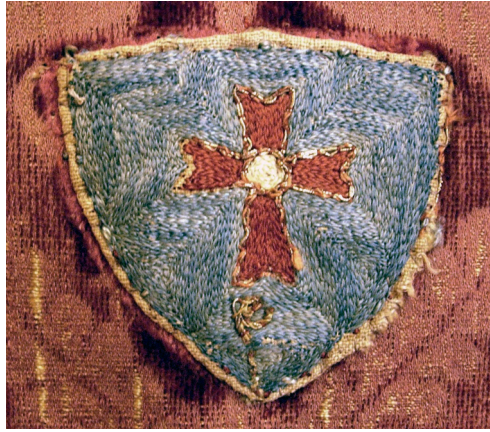
⁴⁴⁵ Risberg 2003 s 29.

⁴⁴⁶ *Regula Salvatoris* kap. 12–13. Lundén bd IV 1959 s 25–26.

⁴⁴⁷ *Regula Salvatoris* kap. 15. Lundén bd IV 1959 s 27.

⁴⁴⁸ *Regula Salvatoris* kap. 13. Lundén bd IV 1959 s 25–26.

Bild 44. Prästbrödernas emblem är här placerat på en vapensköld på en av mässhakarna i Västerås domkyrka. Broderiet är utfört med silke i klyvsöm och applicerat på framsidan av en röd sammetsmässhake. Mässhaken tillverkades troligen vid mitten av 1400-talet, då Västerås stift vid två tillfällen rekryterade sin biskop från Vadstena kloster. Broderiet är ca 5 cm högt.
Foto Berit Lundqvist.

De fyra diakonernas uppgifter i klostret är enligt brödernas sedvanebok främst liturgiska. De består i att assistera prästerna vid altaret, läsa upp epistel och evangelium, sjunga versiklar, läsa högt ur kalendern och läsa vid måltiderna, men de ansvarar även för altarnas utrustning.⁴⁴⁹ De delar alltså bildmiljön vid altarna med prästerna.⁴⁵⁰

Brödernas ledare, generalkonfessorn, hade vissa särskilda liturgiska uppgifter. Han skall enligt reglerna fira högmässan och leda officierna på de största festerna (*totum duplex*). Det är exempelvis han som skall välsigna ljusen på kyndelsmässodagen, askan på askonsdagen och palmerna på palmsöndagen. På skärtorsdag, långfredag och påskafton var det dessutom han som ledde tidebönera och de övriga gudstjänsterna.⁴⁵¹ Han hade alltså en central liturgisk roll i klostret.

Den rika liturgiska aktivitet som de ämbetsbärande korbröderna utförde innebar att de hela tiden hanterade bildbärande föremål, samtidigt som de rörde sig i en bildrik miljö. Förmodligen fanns bildutsmyckning i deras eget kor, kanske fäst på korstolarnas ut- och insidor,⁴⁵² men det fanns framförallt en rik bildkontext vid alla altaren som de verkade vid och på de liturgiska kläder som de bar i liturgin.⁴⁵³ De åtta lekbrödernas kontakt med de olika altarna utgjordes visserligen huvudsakligen av de gemensamma processionerna och deras städuppgifter i kyrkan, men även dessa uppgifter innebar en viss fysisk närhet till de bildbärande objekten.

Liksom hos nunnorna hade bröderna vissa veckovis roterande uppgifter och brödernas veckoman och sakristan har också viktiga roller för de liturgiska aktiviteterna. Det är en av de tretton prästerna som är veckoman, kallad antingen horista eller

⁴⁴⁹ Risberg 2003 s 28.

⁴⁵⁰ Det hörde till lekbrödernas uppgifter att assistera vid mässor, men de skötte också praktiska saker som t.ex. att tjänstgöra vid porten mot yttrevärlden. Till lekbrödernas tyngre arbetsuppgifter hörde hugga ved, och förbereda klostrets egna gravar samt betjäna de övriga bröderna vid matbordet. De skulle också sköta hygienuppgifter som disk, städ, bad och rakning samt betjäna de sjuka. Det var en del av dessa tyngre uppgifter som bröderna "ab extra" blev engagerade för att utföra.

⁴⁵¹ Risberg 2003 s 32.

⁴⁵² Spikhål på korstolarna tyder på det.

⁴⁵³ Se vidare "Brödernas altartjänst".

hebdomadaria, och han har många viktiga uppgifter. Förutom sin ordinarie plats i korstolarna har veckomannen också en plats nära högaltaret för att enkelt kunna assistera vid det. Han har vissa liturgiska nyckelroller som att sjunga högmässan de dagar då inte generalkonfessorn gör det, fira den första mässan på julnatten, och på långfredagen är det han som bär fram korset för tillbedjan. Horistan är den som bär fram pyxis med hostian till altaret när generalkonfessorn firar högmässa. Det är dessutom alltid han som välsignar och bestänker med vigvatten.⁴⁵⁴ På festdagar skall han bära korkåpa, men de övriga söndagarna bara mässkjorta och stola.

Även kantorns/försångarens uppgifter beskrivs i *Liber usuum*. För det mesta skall han stå i sin korstol, annars vid pulpeten i brödernas kor. Kantorn är den som håller reda på vad som skall läsas och när, samt ser till att rätt böcker finns på plats i pulpeten för dem som skall läsa/sjunga ur dem. Han assisteras av en *succentor*, vilken är den som leder den andra körhalvan i den liturgiska växelsången.⁴⁵⁵

Textiliernas bilder

Till skillnad från nunnorna och lekfolket hade prästerna och diakonerna alltså fysisk närkontakt med de liturgiska dräkterna och föremålen. Det var de och sakristanerna som kunde se motiven på mässhakar, stolor, paruror, bokdynor, altarbrun och liturgiska kärl. De kyrkobesökare som stod på andra sidan järngallret och betraktade altarna inom klausuren, kunde förmodligen inte uppfatta så mycket mer än vilken helgonbild det rörde sig om och färgglittret på de liturgiska textilierna.

En del av de liturgiska dräkterna från Vadstena kloster är fortfarande kvar i kyrkans ägo och kan studeras i klostermuseet. För att få en uppfattning om de medeltida Vadstenatextilierna är det relevant att inkludera även de dräkter med Vadstenabakgrund som nu finns i Linköpings domkyrkomuseum, Västergötlands museum i Skara och Historiska museet i Stockholm. Enstaka föremål ingår även i domkyrkosamlingarna i Västerås och Uppsala samt länsmuseum i Örebro. (Lista över bevarade textilier se bilaga 5.) Liksom föremålen som nu är i Historiska museet är det möjligt att flera av de aktuella föremålen i Skara och Linköping kommit till domkyrkorna i Linköping och Skara först efter klosterstängningen, inte under medeltiden. De kan emellertid ha brukats i klostret innan de överfördes till kyrkorna.

Utifrån de föremål som skulle kunna ha tillhört högaltaret eller Mariaaltaret, går det att nå en tentativ föreställning av hur den mässfirande broderns liturgiska närmiljö tedde sig, trots att vi saknar vissa delar. Den mässkjorta som prästen och diakonen bar i liturgen pryddes vanligen av broderade besättningar (paruror) placerade nederst på ärmarna och i skjortans nederkant. Likaså var kragen (halslin/humeralet) och stolan broderade. Det kunde vara antingen rent dekorativa broderier eller centrala tematiska motiv som exempelvis bilden av Kristi sår på i halslinet från

⁴⁵⁴ Risberg 2003 s 44–45.

⁴⁵⁵ Risberg 2003 s 46–47. En *cantrix* skötte motsvarande uppgifter hos systrarna.

Nädendal.⁴⁵⁶ På en korkåpa fanns det likaledes antingen symboliska eller figurativa framställningar, placerade dels på ryggskölden (clipeus) och dels längs med kåpens framkanter.

Det är som sagt väldigt svårt att med säkerhet knyta de sjuttioalet bevarade liturgiska textilierna till specifika altaren, men ikonografin kan ge ledtrådar. Av motiven att döma är det troligt att de nu ituklippta broderade scenerna på besättningarna SHM 23022: 8 hör till ett Anna- eller Mariaaltare.⁴⁵⁷ Ett altartarbrun med legenden om S Anna och Joakim nämndes i föregående kapitel (bild 37) och även om de båda föremålen inte har broderats eller komponerats av samma brodöser så hör de hemma inom samma tidsspann. Troligen har brunet hört till klostrets eget Annaaltare. Till horistans dräkt hörde, som sagt, i festliga sammanhang också korkåpa, och av de två kåpor som listas i stängningsinventariet 1595 har den röda bevarats tills idag, medan den ”brandgula” med guldbärder tyvärr har förkommit.⁴⁵⁸

Fyra bevarade mässhakar har korsfästelsescener på ryggskorset. En röd mässhake har, förutom kyrkans patroni Petrus och Paulus, också en Andreasframställning, vilket kan peka mot Andreasaltaret i högkoret eller möjligen det lekmannaaltare som stiftades till S Andreas av Lars Siggesson (Sparre av Rossvik, d. 1473) och hustrun Ingeborg Bengtsdotter (Rödbjälke).⁴⁵⁹ Fortsätter man på samma attribueringsspar så skulle den blågula brokadmässhaken möjligen ha hört till det Maria Magdalenaaltare som decennierna runt 1500 grundades av den danske väpnaren Laurentius Knop.⁴⁶⁰ Sannolikheten att det är just mässhakarna från klostrets egna gömmor som räddats till eftervärlden är emellertid större, än att lekmannaaltarnas privatägda utrustning bevarats. Den blå mässhaken med gaffelkors pryds av flera apostlar och helgon vilket på sätt och vis gör den passande för att användas vid de tolv apostlaaltarna. (Bild 45.) Samtidigt kan man ifrågasätta rimligheten i en attribution till ett enskilt sådant mindre altare, eftersom det även funnits två dalmatikor i samma

Bild 45. Blå mässhake i sidendamast med figurbroderat gaffelkors på både rygg och framsida. Broderiet troligen utfört i Tyskland. På ryggen ses överst den uppståndne Kristus, därefter S Andreas och S Johannes, S Jakob d.ä., S Paulus & S Petrus. Framsidan visar S Sebastian och S Rochus, jungfru Maria, S Bartolomeus och S Tomas. Vadstena klostermuseum. Foto förf.

⁴⁵⁶ Bild se Sandgren 2015 s 59 fig. 6.

⁴⁵⁷ Motiven är a) Konungarnas tillbedjan & Frambärandet i templet, b) Heliga släkten (Elisabet och Maria m barn) + Jesusbarnet, Josef och en apostel, c) Pietá & Jesu födelse, d) Nädastol + Apokalyptisk madonna. Länk till bilder i SHM se http://mis.historiska.se/mis/sok/resultat_bild.asp?lokalid=57398&typ=fotografi&qtype=bild.

⁴⁵⁸ Silfverstolpe 1895 s 153.

⁴⁵⁹ Lindblom 1965 s 237. Det skulle förutsätta att nunnorna tillverkade paramenta även till lekmannaaltarna, vilket är ytterst osäkert.

⁴⁶⁰ Lindblom 1965 s 237. Laurentius Knop omnämns i danska källor 1485 och i Rostock 1510.

utförande.⁴⁶¹ Kanske har man haft ett mindre antal uppsättningar mässdräkter som användes gemensamt för alla eller flera av apostlaaltarna. I inventariet 1595 listades hela tjugo mässhakar, vilket i antal motsvarar de sjutton föreskrivna altarna plus ytterligare tre, och av reduktionsprotokollet 1540 framgår att det fanns åtminstone fem ytterligare altaren inom klausuren. Ända till klosterstängningen 1595 hade man också i övrigt ett lätt överskott av paramenta för att hålla i gång den mässverksamhet som enligt föreskrifterna i klosterregeln skulle omfatta sexton mässaltaren.⁴⁶² Utmärkande för både mässhakar, dalmatikor och korkåpor, oavsett motiv och färg, är den stora kontrastverkan mellan bottentyg och de guld- och pärlbroderade applicerade motiven. I en av solljus och levande ljus upplyst kyrka måste glittret från metalldekorer och pärlor i broderierna på de liturgiska skrudarna skapat en stark visuell attraherande effekt när präster och diakoner rörde sig.

Den pyxis veckomannen hade till uppgift att bära i vissa sammanhang hörde till varje kyrkas grundutrustning och var troligen försedd med någon form av utsmyckning som anspelade på det viktiga innehållet, hostian. Någon pyxis från klostret är inte bevarad, men däremot en nattvardskalk som heliga Birgittas son Birger Ulvsson donerade till Mariaaltaret.⁴⁶³ När prästen celebrerade mässan hade han förmodligen ett enkelt illuminerat missale framför sig, lutat mot en mönstervävd eller broderad bokdyna.⁴⁶⁴ I mässboken markerades på något sätt, kanske som Gregoriusmässan i missalet C 420, de centrala mässdelarna. Vid den bilden kysste prästen korset nederst på boksidan under en djup bugning, eftersom det är den mest centrala delen av mässan, kanonbönen. (Bild 46.) På altaret framför prästen fanns också ett kors och ett par ljusstakar. En sådan uppsättning fanns kvar ända till 1595.⁴⁶⁵ Tyvärr har både altarstukor och "silkes-winger" försvunnit, vilka listades 1595. De dekorativt utformade stukorna hängde i par ned på altarets framsida, över antependiet. Silkesvingar kallades de sidogardiner som under medeltiden avgränsade ett altare på kortsidorna. Betraktar man medeltida bildframställningar av mässfirande, är det påfallande att man ofta ser altarstukor på altarets framsida och vid kortsidorna dessa rumsavgränsande sidogardiner, upphängda på smala stänger.⁴⁶⁶

På samma sätt som hos systrarna uppe på läktaren måste brödernas hantering av paramenta och liturgiska kärl skapat en visuell närmiljö vid altarna, som stimulerade och befrämjade spiritualiteten och deras andliga utveckling. De mässfirande bröderna skapade ett synligt drama i och genom liturgin, samtidigt som de var mitt i och en del av denna. Allt de rörde och gjorde i gudstjänstssammanhanget var en del av ett liturgiskt drama som utspelade sig först och främst inom det rumsligt av-

⁴⁶¹ Dalmatikorna nämns inte av Silfverstolpe men finns med i ATAs kopior av inventarieförteckningarna från 1598–1632. 1642 noterades att de skänkts till Strå kyrka.

⁴⁶² Inventariet räknar upp en mängd föremål som altarbrun, antependier, altarstukor, mässkjortor, röklin, handdukar, dukar m.m.

⁴⁶³ Inv.nr SHM 7700. Inskription på kalken *Birgerus miles filius sce birgitte me dedit ad altare b[e]a[te] v[ir]ginis.*

⁴⁶⁴ Två bokdynor noterades i stängningsinventariet 1595, Silfverstolpe 1895 s 154.

⁴⁶⁵ Silverstolpe 1895 s 153.

⁴⁶⁶ Se exempelvis Master of Saint Giles i National Portrait Gallery, <https://www.nationalgallery.org.uk/paintings/master-of-saint-giles-the-mass-of-saint-giles>.

Bild 46. Missalet UUB C 420 (f. 11v) har en framställning av Gregoriusmässan vid den plats där kanonbönen lästes och prästen lyfte upp hostian. I marginalen under bilden har ett rött kors målats för att prästen skall kyssa korset istället för själva bilden. Mått 36 x 18 cm. © UUB.

gränsade koret, dvs. framför altaren inramade av sidogardiner. De personer/aktörer som de åkallade genom gudstjänstens böner var representerade genom bilderna och symbolerna på de föremål som bröderna hanterade och som de var klädda i. Man skulle kunna tillägga att, trots att nunnorna endast undantagsvis kunde se detta från sitt kor, kunde de ändå ha en viss delaktighet i skeendet genom sin förtrogenhet med de föremål som de själva tillverkat och hade god kännedom om, när det gällde det visuella innehållet. Paramentatillverkningen kunde på så vis fungera som en sammanlänkande verksamhet där systrarnas tillverkning bidrog till den liturgiska helheten. Liturgin fick en gemensam visuell intern gestaltning, trots att bröder och systrar följde olika tidebönstraditioner. Det visuella uttrycket vid de privata altarna låg dock utanför såväl deras påverkansmöjligheter som deras primära engagemang, men det återkommer vi till i kapitel 4.

Brödernas perspektiv i kyrkan

Det är inte helt lätt att rekonstruera brödernas kor. Problemet har bara berörts ytligt av forskningen tidigare.⁴⁶⁷ De gamla gravkartorna ger ingen information om utformningen av detta kor. Nunnornas kor var ju upphöjt på en plattform över kyrkgolvet, men frågan är hur det var med brödernas kor, på vilken nivå låg det? Hur högt eller lågt det var placerat påverkade givetvis brödernas möjligheter att se det stora kyrkorummet i öst. Koret skulle kunna ha varit placerat på samma låga nivå som idag, men mer troligt är att det varit uppbyggt och legat på en högre nivå, som i Maribo klosterkyrka.⁴⁶⁸ Heliga Birgittas instruktioner placerar koret i väster, men nämner inget om golvnivån.⁴⁶⁹ De olika golvnivåerna i hela det västra området är problematiska, och därtill alla förändringar som skett efter reformationen. Ingången från brödrakonventet till deras tidebönskor var i den västra kormuren. Den dörren var lågt placerad, i marknivå, och spåren av den döljs idag av Birgittaaltarskåpet. Via den porten kunde bröderna ta sig enkelt till och från kyrkan. Med den utformning som brödrakoret har idag finns det på norra sidan fem återskapade biktnischer och en högaltar- och trappanordning från 1900-talet. Biktnischnerna är ungefär på samma nivå som den västra ingångsdörren. Det var i så fall enkelt att ta sig till och från biktbåsen direkt från koringången. På södra och västra sidan av brödrakoret sitter några murade kvadratiske nischer, vanligen uppfattade som avsedda för bokförvaring. De har en lite märkligt hög placering för att nås direkt från den nuvarande låga golvnivån. I många medeltida kyrkor använde man emellertid små trappor av trä för att nå högt placerade nischer i kyrkornas kor, och så kan ha varit fallet även här.

Troligen var brödernas kor uppdelat i två nivåer. Det innebär att deras tidebönskor hade ett högre läge än idag, lagt på träreglar. (Bild 47.) Spåren av bjälkfästen i murarna och de olika nivåer på dörrar m. m. som man måste ta hänsyn till i koret, gör att det är en rimlig hypotes.⁴⁷⁰ På den undre nivån fanns ingången från konventet (dormitoriet/kapitelsalen), liksom biktnischnerna, boknischnerna och sannolikt någon form av förvaringsutrymme. För att komma till biktnischnerna svängde man åt vänster från ingången, och för att komma upp till tidebönskoret och högaltaret svängde man åt höger, förbi boknischnerna och uppför en trappa utmed södra korväggen. Biktnischnerna utgjorde så att säga en återvändsgränd medan boknischnerna låg på vägen till/från koret. Förmodligen fanns en avskärmning parallellt med den norra muren, skapande en korridor mellan de nedsänkta biktbåsen och de en våning

⁴⁶⁷ Forskningen om brödernas verksamhet i Vadstenaklostret har främst berört deras skriftställar- och predikoverksamhet, med företrädare som bl.a. teologen Stephan Borgehammar och nordisten Roger Andersson.

⁴⁶⁸ I Maribo var det en krypta/källare under. Se sektionsritning i Norn 1948 fig. 8. Det finns spår av bjälklagsfästen i murverket som antyder detta (förutom från 1890-talets inbyggda sakristia), tillsammans med en uppgift om att material från brödrakoret på 1500-talet förts över till bygget av Vadstena slott, se Anderson 1991 s 70.

⁴⁶⁹ *Revelationes Extra.* kap. 28. Lundén bd IV 1959 s 132–133.

⁴⁷⁰ Det finns även spår i murverket av 1800-talets inbyggda sakristia av trä från den korta period som huvudingången till kyrkan var i väst. Den är senare igenmurad. Ritningar över anordningen finns i Vadstena landsarkiv, Vadstena klosterkyrka vol. R II 2, 3, 6, 9, 15.

Bild 47. Rekonstruktion av brödrakoret sett från sydväst. Koret består av en träkonstruktion i två nivåer. När man träder in går man till höger för att komma upp i kyrkan. På norra sidan ligger de avskilda bikt-båsen i marknivå. © förf. och Carolina Ask.

upp placerade korstolarnas ryggar.⁴⁷¹ På så vis minskade man överhöringsrisken, att ljudet från nunnornas bikt respektive brödernas tidebön störde varandra. Även om nunnorna i princip kanske inte alltid biktade sig precis just de tiderna, var det ändå möjligt för bröderna att få dispens från tideböerna i koret för att höra nunnornas bikt.

På korets övre nivå stod korstolarna mitt emot varandra i två rader, precis som hos nunnorna och enligt klosterregelns instruktion.⁴⁷² Det är troligt att de tidigare nämnda två paren korstolar som bevarats i kyrkan härstammar från brödrakoret. (Bild 48.) Till skillnad från de rikt snidade korstolarna från nunneläktaren i det danska birgittinklostret i Mariager (se kap 2 ovan och bild 33) är Vadstenastolarna mycket enkelt dekorerade.⁴⁷³ Den enda dekoren på dem idag är små skurna sexuddiga rosor, inpluggade på armstöden. Samtidigt finns det både spår av färg på insidan och av att något varit fastnitat på både ut- och insidorna, kanske dekorationer i textil eller målade på pergament eller papper. I brödrakoret fanns givetvis också en pulpet för läsningar/försångare. Från sina platser i koret kunde bröderna se mot högaltaret och ana åtminstone de översta apostlaaltarna, och det innebär att de hade högaltaret som koraltare. Högaltaret kunde därför fungera som en avskärmning mot långhu-

⁴⁷¹ *Revelationes Extra*. kap. 28. Lundén bd IV 1959 s 132–133.

⁴⁷² Ibid.

⁴⁷³ Förvaras sedan lång tid tillbaka i den närbelägna Visborgs kyrka, Jylland.

Bild 48. Ett av de två par korstolar som bevarats i klosterkyrkan. Vid armstöden ses små snidade rosor. Övrig dekor saknas. Foto förf.

set. Broder Nils Ragvaldsson vittnar om hur man anpassade placeringen av de båda altarskåp som fanns vid högaltaret 1489.⁴⁷⁴ Arrangemanget innebär att brödrakoret fick karaktär av avskilt rum längst i väster, om än inte lika påtagligt som det idag nedsänkta och avskärmade rummet. (Bild 47.)

Hur mycket bröderna kunde se av det stora kyrkorummet från sina korstolar är svårbedömt. Det upphöjda högaltaret med sin altartavla bör ha skymt sikten åt öster en del, men det viktiga var att de i likhet med nunnorna såg högaltaret, om än från ett annat håll. Högkorets övriga tolv altaren kunde bröderna nå antingen direkt från brödrakoret eller via den dörr i södra kormuren som leder till sakristian. Den dörren ledde då ut till en korridor som låg i anslutning till biblioteket och brödernas sakristia, i vinkeln mellan västkoret och långhuset. Det fanns även en dörr direkt från denna korridor in till södra långhusskeppet. En sådan anslutning var praktisk för att ta sig från sakristian till södra läktaromgången och vidare till Mariakoret. Från konventet hade bröderna således en dörr för att ta sig till läktaromgångarna, en dörr till högkoret/högaltaret och en dörr till biktnischerna och sitt tidebönskor.

⁴⁷⁴ Fritz & Elfving 2004 s 33.

Brödernas altartjänst

Klostret var ju skapat främst för kvinnorna, men männen behövdes som sagt för att fylla de viktiga funktioner som inte kvinnorna hade möjlighet att göra. Dit hörde sakramenten och begravning. När heliga Birgitta föreskrev att antalet präster skulle vara tretton, var det i överensstämmelse med antalet apostlar inklusive Paulus. Diakonernas antal om fyra var som nämnt en referens till de fyra kyrkofäderna. Eftersom en präst har en av sina viktigaste funktioner i att fira mässa, stipulerade Birgitta dessutom att det skulle finnas ett altare för varje präst, men utan att var och en av dem hade särskild anknytning till ett visst altare. Dessutom föreskrev hon ytterligare tre altaren som de tretton prästerna skulle tjänstgöra vid inom klausuren: Mariaaltaret längst i öster och de båda nämnda altarna för Johannes döparen respektive S Mikael, placerade utmed kyrkans långhusmurar. Förutom de föreskrivna sexton mässaltarna fanns det vid silverbeskattningen 1540 ytterligare några altaren som hörde till klostret. Notarien, som antecknade vad som hörde till de olika altarna, noterade i de flesta fall även var det beskattade altaret stod i klosterkyrkan, utifrån huvudkategorierna ”in templo” och ”in claustrum”, vilket bör tolkas som i lekmännens del av kyrkan respektive innanför klausuren. Protokollet avslöjar att ytterligare fem klosteraltaren hade tillkommit: Marie smärtor, Helga lekamen, S Birgitta, Rosenkransaltare samt ett som kallas Kristi altare. Deras placering är svår att avgöra, men trots de tretton altarna i den västra delen av kyrkan fanns det troligen plats för fler altaren både där och uppe på läktaromgångarna.

Högekorets altaren

Klosterkyrkan var (och är) på sätt och vis bakvänd i sin öst – västorientering. I den östra delen fanns ett Mariaaltare i ett eget kor. Liksom nu var högaltaret placerat i västra delen av salskyrkan, men tillsammans med de tolv apostlarnas altaren. Det område som utgjorde högkoret bestod enligt Birgittas instruktioner av långhusets tre västligaste travéer med sex låga trappavsatser med två altaren på varje trappsteg, placerade parvis upp mot högaltaret. (Bild 49.) Tyvärr finns det inga som helst spår, inte ens på de äldsta gravplanerna, av någon av de trappor som funnits i högkor och brödrakor. (Bild 2, 3, 5). Vanligen antar man att apostlaaltarna stod i en plogform vars spets riktades upp mot högaltaret och vidgade sig ned mot järngallret, men detta anges inte uttryckligen i heliga Birgittas instruktioner. Hon föreskrev emellertid placeringsordningen, storleken på och det inbördes avståndet mellan altarna.⁴⁷⁵ (Bild 47, 49.) Birgitta påbjuder att avståndet mellan vardera av de tolv altarna skall vara två alnar, dvs. 100–110 cm, samt att varje trappsteg ska vara en tvärhand högt.⁴⁷⁶ Vidare stod altarna i plogform, inte på linje rakt bakom varandra i öst–västlig riktning. Det betyder att det fanns ett visst utrymme mellan altarna för celebrantens

⁴⁷⁵ *Revelationes Extra.* kap. 28. Lundén bd IV 1959 s 132–133.

⁴⁷⁶ Ibid. Beskrivningen av placeringen höger/vänster måste tolkas så att höger är sett från altaret med ansiktet mot öster, dvs. höger = söder. Annars stämmer inte skildringen om festen 1489 och notisen i DV 612 om vigning av två kökssystrar.

Bild 49. Vy mot högkorets altaren i väst med de tolv apostlaaltarna i plogform nedanför högaltaret. Rekonstruktionsförslag.
© förf. och Carolina Ask.

knäfall. Om altartjänsten skulle fungera praktiskt bör altarna dessutom ha varit placerade så att de stod på trappsteget nedanför det trappsteg som celebranten stod på. Annars skulle utrymmet bakom den knäfallande celebrantens fötter begränsas av trappsteget upp till nästa nivå.

Frågan om de tolv apostlaaltarnas riktning har aldrig diskuterats närmare av forskningen. Hur prästerna skulle stå vid de tolv parvis trappstegsplacerade altarna i högkoret nämns inte hos heliga Birgitta. Inte ens i den annars så ingående berättelsen om Katarinas skrinläggning finns det några ledtrådar till hur apostlaaltarna var utformade.⁴⁷⁷ Eftersom en östlig riktning på mässaltaren var den överallt förhärskande principen, bör det ha varit östlig riktning på dem.⁴⁷⁸ I samband med de två altarna utmed långhusets väggar föreskriver Birgitta nämligen att Johannes döparens altare på nordväggen och Mikaelsaltaret på sydväggen skall vara placerade så att prästerna vid mässfirandet är vända mot norr respektive söder, dvs. en uttalad avvikelse från östorienteringen.⁴⁷⁹ Det innebär den intressanta lösningen att högkorets altarens riktning mot öster, *ad orientem*, samtidigt är mot lekfolket, *versus populum*. Vanligen är dessa båda riktningar varandra uteslutande på grund av kyrkornas orientering och altarnas placering.

⁴⁷⁷ Fritz & Elfving 2004 s 31–37.

⁴⁷⁸ Se bildexemplen som ges av Kroesen 2010.

⁴⁷⁹ *Revelationes Extra.* kap. 28. Lundén bd IV 1959 s 133.

I vilken utsträckning de tolv apostlaaltarna var utrustade med altartavlor, sidogardiner och liknande avskärmningar finns det inga upplysningar om alls. Heliga Birgitta nämner överhuvudtaget inte altartavlor, helgonbilder eller sidogardiner i instruktionerna för kyrkans utformning och inredning. Däremot föreskrev hon att de bara fick ha så kallade "mässoreden" i två uppsättningar, en för vardag och en för festdag för varje altare.⁴⁸⁰ Altartextilier i uppsättningar om tolv nämns dock både vid en stöld på 1500-talet och vid klosterstängningen.⁴⁸¹

De tolv altarnas utformning och utrustning påverkar i allra högsta grad intrycket av hela högkoret för kyrkobesökarna. Bristen på skriftliga skildringar reser dessutom frågan om hur de var utrustade när det gäller altarbilder/tavlor, och om dessa fristående altaren också hade de sedvanliga sidogardinerna? Det är i princip tänkbart att de hade såväl sidogardiner som altarbild. För att det skall vara möjligt att ha sidogardiner krävs att deras upphängningsanordning förankras i altarets bakre del eller på ett upprest stöd. Sett från lekfolkets plats mitt på kyrkgolvet skulle de tolv altarnas sidogardiner i så fall kunna skapa en effektfull perspektivförstärkande inramning som leder betraktarens blick upp mot högaltaret.⁴⁸² Det skulle skapa en ytterligare betoning av det upphöjda högaltaret. Om de tolv altarna däremot inte hade avgränsande sidogardiner, bör de istället ha haft antependium och altarbrun även på den östra långsidan, vänd mot lekfolket (2,5 alnar \approx 135 cm långt). Ett altarbrun som når runt ett helt apostlaaltare skulle kräva en längd på drygt 430 cm (2,5 x 2+1,5 x 2 = 8 alnar). Några sådana har inte bevarats.

Eftersom heliga Birgitta anger exakt vilken apostel som hör till vilket altare kan man även förvänta sig att detta på något vis markerades visuellt, gärna ut mot kyrkorummet.⁴⁸³ Det är tveksamt om man skulle kunna ställa upp fristående höga helgonaltarskåp, eftersom sådana kräver stadig bordsförankring eller placering mot en vägg eller ett ryggstöd. Man skulle kunna tänka sig en mindre altarskulptur, antingen fristående eller placerad mot ett dorsale med målningar på baksidan. Inget av de bevarade altarskåpen har veterligen en sådan utformning av baksidan. De få dorsalen som bevarats har förlorat både sin bemålning och sina ursprungliga skulpturer. Förutom en fragmentarisk S Andreasbild är det fåtal mindre skulpturer som finns kvar dessutom inte apostlar (t.ex. S Laurentius och S Maria Magdalena). I många interiörsskildringar av 1400-talskyrkor kan man emellertid se exempel på låga horisontala altarbilder vars format skulle kunna fungera för dessa tolv fristående altaren.⁴⁸⁴ Däremot är det svårare att hitta bildframställningar som visar altaren från "baksidan". Fristående medeltida altaren är för visso inte unikt, men medeltida altartavlor vars baksidor är avsedda att beskådas, påträffas mycket sällan.

⁴⁸⁰ *Regula Salvatoris* kap. 21. Lundén bd IV 1959 s 32.

⁴⁸¹ Stängningsinventariet 1595 och stölden 1557, se Silfverstolpe 1895 s XIII–XIV, 154.

⁴⁸² Om man istället vänder på plogformen för altarna så att den smalnar av nedåt mot järngrinden, skapas ett inramat korområde av de tolv altarna.

⁴⁸³ *Revelationes Extra.* kap. 34. Lundén bd IV 1959 s 138–139.

⁴⁸⁴ T.ex. Siebenhirters tidebok, Stockholm, KB A 225 f. 160v, 173r. Se <https://www.flickr.com/photos/25300312@N08/sets/72157625022792455>. (2019-05-09)

Vi noterade att klostrets tillsammans sjutton diakon- och prästbröder i sin tjänst hanterade bildbärande föremål, såväl de liturgiska föremålen som dräkterna de bar. Som klosterregeln föreskrev fick det endast finnas två uppsättningar per altare inom klausuren.⁴⁸⁵ Det som fanns utanför klausuren reglerades inte av klosterreglerna eftersom det var privat egendom. De tretton prästerna hade från början sexton mässaltaren att betjäna. Ovan nämndes att det med tiden tillkom ytterligare sex altaren. Exakt var de tillagda klosteraltarna var placerade är inte känt, mer än troligen innanför klausuren.⁴⁸⁶ Man kan även notera att inget av de tretton altarna i högkoret beskattades 1540, men däremot Johannes döparens altare, vilket också var ett av de påbjudna altarna. De andra sex beskattade klosteraltarna var alltså inte föreskrivna i regeln. Uppräkningen av ädelmetaller i protokollet vittnar dessutom om att klostrets sankta Anna-altare var det rikaste inom klausuren medan de andra hade en mer modest utrustning. Från Helga lekamens altare tog man exempelvis en monstrans, från Rosenkransaltaret en krona eller krans och från Annaaltaret både en kalk och en monstrans.⁴⁸⁷

Det är viktigt att minnas att brödernas mässfirande bara var en del av det rika mässfirande som kyrkorummet i Vadstena präglades av, och skedde enbart vid altarna inom klausuren. Merparten av kyrkans altare var istället privata och hade sina egna präster, utsedda av respektive altares stiftare/ägare. De präster som tjänstgjorde vid lekmannaaltarna hörde inte till klosterfolket, utan levde utanför klostermurarna. (För de externa prästernas altartjänst fanns undervåningen av den på 1800-talet rivna nämnda östra sakristian. Till den ledde en yttre ingång direkt från kyrkogården och en inre via en dörr i långhuset.⁴⁸⁸) Lekmannaaltarna ärvdes mellan generationerna, men kunde testamenteras så att förvaltningen och ägandet övergick till klostret under vissa förutsättningar, vilket skedde i några fall.⁴⁸⁹

Högekoret omfattade således ett område som var tre travéer brett och en travé djup. Det var placerat på de sex trappstegsavsatserna i den västra delen av salskyrkans långhus och innehöll de tolv apostlaaltarna och högaltaret. De tolv mindre altarna fungerade som vi sett som en inramning som genom sitt arrangemang betonade högaltaret. Vadstenadiariet berättar att högaltaret invigdes 10 december 1442, men ger ingen som helst information om hur det var utrustat.⁴⁹⁰ Ett nytt altarskåp för högaltaret omtalas i Vadstenadiariet 1521, men det framgår inte heller då hur det såg ut eller vilka motiv som det innehöll. Det kan vara det senare skåpets predella som har bevarats i fragment på klostervinden, enligt Andreas Lindblom. De fragmentariska scenerna är hämtade ur passionsberättelsen.⁴⁹¹ Redogörelsen för Katarinafesten 1489 berättar som sagt att två altartavlor hörde till högaltaret. Den

⁴⁸⁵ *Regula Salvatoris* kap. 21. Lundén bd IV 1959 s 32.

⁴⁸⁶ Drottning Filippas Anna-kapell, vid klausurgränsen, övergick senare till klostrets förvaltning.

⁴⁸⁷ Källström 1939 s 281–282, Sandgren "Prosperity and poverty" 2017 s 233–235.

⁴⁸⁸ Trappan som syns i strävpelarmuren norr om sakristian ledde upp till kyrkvinden, inte sakristian.

⁴⁸⁹ Se t.ex. Norborg Lars-Arne, *Storföretaget Vadstena kloster: studier i senmedeltida godspolitik och ekonomiförvaltning*, Diss. Lund, Gleerup, Lund, 1958 s 97.

⁴⁹⁰ DV 529.

⁴⁹¹ Lindblom 1965 s 196–200, Andersson 1983 s 89.

ena stod uppe på altaret och den andra bakom/nedanfö, dvs. på östsidan och vänd mot lekfolket.⁴⁹² Det innebär således att menigheten och nunnorna betraktade ett annat altarskåp än bröderna. Samtidigt som brödernas eget altarskåp skymde celebranten från att synas när han stod på den västra sidan och firade mässa skymde det även brödernas sikt ut mot kyrkorummet. Vid Katarinafesten betonar författaren att biskopen genom det då förändrade arrangemanget kunde välja att stå på vilken sida han önskade eftersom man flyttade om båda altarskåpen. Som noterats ovan omformade man vid detta tillfälle även altartrappan så att det blev ett likadant trapparangemang på östsidan, och man fick ett mer betonat upphöjt läge för högaltaret. Berättelsen avslöjar också hur man skapade ett slags baldakin för högaltaret och att man på dess träram placerade nytillverkade ljusbärande änglar. (Av dessa finns några kvar än idag.⁴⁹³) Dessutom hängde man upp en gigantisk ljuskrona i nordvästra travén, tillsammans med ett ljusförsett stort kors. Både ljuskrona och kors var utformade som nunnornas kronor respektive brödernas kors.⁴⁹⁴

Det finns således inga explicita beskrivningar av hur det medeltida högkoret eller högaltaret faktiskt såg ut. Altarskåpet som pryder det nutida altaret blev överflyttat från församlingskyrkan S Per på 1820-talet och har ett för tiden kring 1520 typiskt Mariatema. Om man ska föreställa sig ett nordeuropeiskt altarskåp av 1440-talsutformning kan man prova att söka i exempelvis Historiska museets bilddatabas (www.medeltidsbild.se). En viktig skillnad mellan de flesta av dem som finns där och det högaltarskåp som gått förlorat, är att de har ett för begränsat format för högaltarets 5 alnars bredd (ca 2,75 m). En större triptyk uppbyggd av ett par rader av gotiska nischer med apostel- och helgonfigurer i, var en konventionell form vid denna tid. En kalvariescen i mitten är inte heller en djärv gissning. Rimligen har S Petrus varit en av gestalterna i korpus, eftersom det var Petrusaltare.⁴⁹⁵

Finns det möjligen kvar altartextilier (dukar, antependium eller altarbrun) som kan ha hört till högaltaret? För att passa högaltaret måste även altarbrunet och antependiet vara 5 alnar långt för att täcka långsidan, dvs. minst 2,75 m. Eftersom det var ett högaltare bör den textila utrustningen varit iögonfallande, även om det i princip inte fick vara riktigt praktfullt annat än till festdagar. Det finns två altarbrun som möjligen kan vara intressanta i sammanhanget. Det ena tillhörde tidigare Norrsunda kyrka (SHM 13647). (Bild 41). Det skänktes till Norrsunda kyrka tillsammans med ett antependium 1635.⁴⁹⁶ Brunet har ursprungligen tillverkats i

⁴⁹² Fritz & Elfving 2004 s 33.

⁴⁹³ Bild se Andersson 1983 s 65–66.

⁴⁹⁴ Fritz & Elfving 2004 s 35, 37. Kronan hade enligt skildringen 63 lampor medan korset hade hela 536 lampor.

⁴⁹⁵ En av klostrets viktigaste festdagar var dessutom en Petrusfest, S Petrus ad vincula, som firades 1 augusti.

⁴⁹⁶ Daterat emblem på framsidan av antependiet. SHM inv.nr 13647. Ebba Gustavsdotter (Oxenstierna) (syster till Axel O.) och maken riksrådet Johan Eriksson (Sparre) hörde till kyrkans välgörare. Ebba var barnbarn till klostrets välgörare Gabriel Kristiernsson (Oxenstierna) & Beata Eriksdotter (Trolle). Johan Sparre var dessutom född i Vadstena 1587. Vid tiden för makens död (1632) byggde fru Ebba ett gravkor i Norrsunda kyrka samt skänkte textil och annan utrustning till kyrkan 1633.

Vadstena kloster och är nästintill lika långt som högaltarets föreskrivna mått och mäter nu 283 cm. Broderiet har på 1600-talet monterats om på ny sidenbotten och förändrats något i ändarna, främst i vänster sidas avslut.⁴⁹⁷ Ett altare med denna bredd är inte det vanliga för en medeltida sockenkyrka, och brunet skulle i ursprungligt och mot altaret monterat skick troligen passat för högaltaret i Vadstena. Det andra i sammanhanget intressanta altarbrunet sitter nu sekundärt monterat mot ett stjärnbestrött rött sammetsantependium i Skara. Brunets nuvarande längd är ca 255 cm, men eftersom det saknas en bit på mitten kommer det i ursprungligt skick upp i tillräcklig längd.⁴⁹⁸ De flesta altarbrun som härstammar från Vadstena når inte denna ansevärda längd.⁴⁹⁹

Skarabrunet mäter ca 17 cm på höjden och har ett mindre iögonfallande Mariatema, än Norrsundabrunets centralt placerade apokalyptiska madonna. Skarabrunet har text ur Mariahälsningen, *Ave Maria*, utspridd mellan de stora pärlgnistrande liljeformernas rundlar. Brunet från Norrsunda är hela 25 cm högt (bild 41), vilket är ett av de högsta måtten på altarbrun från Vadstenasammanhanget. Ikonografiskt sett kan man invända att Norrsundabrunets motiv, den apokalyptiska madonnan omgiven av blommor och djur med marianska anspelningar, skulle passa bättre för Mariakorets altare, men Mariaaltaret var en hel aln kortare och passar därför inte. Det är inte troligt att något av de övriga altarna med Mariatematik skulle vara större än högaltaret i klosterkyrkan. Att knyta ett marianskt altarbrun till ett högaltare med Kristusmotiv i centrum är i samklang med den medeltida och birgittinska spiritualitetens sätt att lyfta fram båda aspekterna parallellt.

Det är troligt att Norrsunda- och Skaraaltarbrunen skapats vid olika tidpunkter. Norrsundabrunet hör nämligen stilistiskt sett ihop med broderierna vid mitten av 1400-talet medan Skarabrunet hör till en grupp av liljedekorerade altarbrun från decennierna kring 1500. I samband med att man vid Katarinafesten flyttade altarskåpet på högaltarets östra sida, fick man emellertid behov av altarbrun på båda långsidorna av det stora altaret.⁵⁰⁰ Med andra ord skulle det lite äldre Norrsundabrunet ha kunnat pryda exempelvis brödernas altarsida medan Skarabrunet i så fall kunde pryda lekfolkets sida.⁵⁰¹

⁴⁹⁷ Norrsundaaltarbrunet ingår i den undersökning av textilier från Vadstena som finansierats av Berit Wallenbergs stiftelse 2017–18.

⁴⁹⁸ Skara, Västergötlands museum Inv.nr. 1559.

⁴⁹⁹ Altarbrunet i Linköping anses av Estham m.fl. vara gjort för domkyrkans Mariaaltare, men skulle motivmässigt kunna passa för högaltaret i klosterkyrkan. Det överstiger dock högaltarets stipulerade mått (5 alnar) med sina 319 cm.

⁵⁰⁰ Fritz & Elfving 2004 s 33.

⁵⁰¹ Hur placeringen av högaltarskåpen var efter Katarinafesten är inte känt.

Mariakorets altare

Mariaaltaret var, som konstaterats tidigare, placerat mot den östra kyrkväggen i ett eget upphöjt kor.⁵⁰² Det hör till de få klosteraltaren som förefaller ha haft kvar sin utstyrel i större omfattning och längre tid under 1500-talet. Ett sådant föremål som har bevarats ända tills idag, är den kalk som tidigare nämndes att Birgittas son Birger skänkte till just Mariaaltaret.⁵⁰³ Altaret pryddes sannolikt av ett Mariaaltarskåp eller Mariabild redan vid invigningen 1443. Huruvida denna finns kvar är svårbedömt. Det finns flera Mariabilder som skulle kunna knytas till Mariaaltaret. Den Mariaskulptur som numera står i Folkungapalatsets så kallade kapitelsal (bild 35) diskuterades i samband med fredagsprocessionen i kapitel 2. Den är dock äldre än 1440-talet och kanske lite i minsta laget (75 cm hög) för det stora Mariaaltaret. Den passade snarare bättre på exempelvis det Mariaaltare som nunnorna hade i refektoriet, eller deras läktaraltare.⁵⁰⁴ Aron Andersson vill datera den flandriska ("sköna") madonnan till mitten av 1400-talet och knyta den till Mariaaltaret.⁵⁰⁵ Den flandriska madonnan finns emellertid inte med på J. F. Martins bild av sakristian (bild 9), vilket öppnar för möjligheten att den kommit till klosterkyrkan först efter stängningen av S Per. Ytterligare en kandidat till Mariaaltaret är den stående apokalyptiska madonnan som numera är placerad i en nisch på nordväggen i kyrkan. (Bild 12.) I klosterkyrkan i Maribo antas Mariaaltaret ha varit prytt av ett altarskåp med just detta motiv. Tyvärr är Vadstenabilden så sen, omkring 1500, att den hursomhelst inte varit den ursprungliga, om den alls stått på Mariaaltaret.

Varken reduktionsprotokollet 1540 eller inventariet från 1595 nämner föremål som kan knytas till just Mariaaltaret.⁵⁰⁶ Det innebär att detta altare troligen inte beskattades av silverreduktionen. Däremot beskattades både Rosenkrans- och Marie smärtors altaren som låg inom klausuren. Det bevarade Rosenkransaltarskåpet (se bild 12) stod givetvis på något av de två Rosenkransaltarna.⁵⁰⁷ Det var inga stora mängder silver som beslagtogs från dem, men en krans med tillhörande lad nämns från ett av dem.⁵⁰⁸ Möjligen skulle man kunna uppfatta en åtskillnad i skattmasarnas hantering mellan de altaren som var påbjudna av Birgitta, bland annat Mariaaltaret, respektive tillagda senare, som Rosenkrans- och Marie smärtors altaren. Kanske var det frågan om en större reverens för den heliga jungfruns altare än andra helgons, eftersom även klostrets eget Johannes döparenaltare trots allt beskattades.⁵⁰⁹

⁵⁰² Se diskussion ovan kapitel 1.

⁵⁰³ SHM 7700. Inskrift på foten (i SHMs övers fr latin): "Riddaren Birger, den heliga Birgittas son, gav mig till saliga jungfruns altare".

⁵⁰⁴ DV 1190.

⁵⁰⁵ Andersson 1983 s 39–41.

⁵⁰⁶ Silfverstolpe 1895 s 153–156.

⁵⁰⁷ En inom och en utom klausuren enligt reduktionsprotokollet 1540.

⁵⁰⁸ Källström 1939 s 50. Kransen vägde 1,5 mark. Det övriga konfiskerade från de båda altarna anges bara som förgyllt och oförgyllt silver. Ett lad är ett påkostat prydnadsband för håret och kunde ingå i brudutstyrelsen.

⁵⁰⁹ Källström 1939 s 48.

Nunnorna har troligen värnat om Mariaaltaret lite extra och vidtagit bevarandeåtgärder då de blev borttvingade från sin läktare 1550. Mariaaltarets ännu bevarade kalk tyder på det.⁵¹⁰

Genom Mariaaltarets östliga placering i kyrkorummet framhävdes det som ett mycket viktigt altare i klosterkyrkan. Vi har konstaterat att det även var placerat en trappa upp från golvet, på ungefär samma nivå som nunnornas läktare. (Bild 14.) Så långt finns det en överensstämmelse med heliga Birgittas plan. Det råder heller inga stora problem med placeringen. Däremot finns det olika sätt att betrakta lösningen av hur prästerna tog sig dit och förhållandet mellan Mariakoret, omgångarna, nunneläktaren och lekfolket. I kapitel 1 berördes Birgittas intentioner, och att om de hade följts till punkt och pricka i Vadstena så skulle trappor från de båda kyrkportarna i öster lett ned till ett väsentligt lägre placerat kyrkgolv. I praktiken hamnade istället kyrkportar och kyrkgolv på samma nivå, vilket alltså inte heliga Birgitta hade tänkt sig. Tidigare nämndes att en vanlig tolkning av hur kyrkorummet var avsett att gestaltas i Vadstena innebär att prästernas läktaromgångar var placerade i marknivå och att trappor ledde upp till Mariakoret.⁵¹¹ Sådan är också lösningen i det nämnda nederländska träsnittet. (Bild 11.) Det som inte stämmer överens med träsnittet och de bevarade kyrkorna i Vadstena, Maribo och Nådendal är höjden på omgångarna. Som konstaterades i kapitel 1 var de inte placerade i nivå med kyrkgolvet i någon av dessa kyrkor, utan bestod istället av upphöjda murade tegelarkader, som ledde fram till den östra väggen. Trappor ledde upp till omgångarna i deras västligaste del. På nordväggen var arkadryckan i Vadstena kortare än på södra väggen, tio respektive fjorton bågar (bild 2, 3, 5). Höjden på omgångarna måste ses i relation till kyrkfönstrens höjd, de muröppningar som finns i nordväggen, ingångsportarnas höjd samt porten till den östra sakristian som hörde ihop med Mariaaltaret. Tar man hänsyn till alla dessa faktorer hamnar läktaromgångarna på en höjd som innebär att ytterligare trappsteg krävs för att nå upp till Mariakorets troliga golvnivå.

Som diskuterades redan i kapitel 1 föreskrev heliga Birgitta en inhägnad på 10 x 10 alnar runt Mariakoret, vars altare mätte 4 x 3 alnar. När det gäller nivåplaceringen beskriver hon däremot i Uppenbarelserna att Mariaaltaret ska stå på golvet, mellan östportarna. Eftersom det var tänkt att stå på golvet behövdes korinhägnaden. För att prästerna skulle kunna ta sig dit utan att korsa lekfolkets yta, dvs. lämna klausurområdet, krävdes att det gick en passage dit, under lekfolkets ingångstrappor. Samtidigt som Mariaaltaret skulle stå mellan portarna och ha en inhägnad, så gick det att nå koret via trappor från portarna, enligt heliga Birgitta. Exakt vad som avses här är inte helt klart. Det blir svårt att ha trappor som samtidigt leder från portarna till koret och till kyrkgolvet. När Birgitta skildrar hur detta ska fungera säger hon dessutom att man kommer ”upp” till Mariakoret. Mariakoret kan inte både stå på golvet och samtidigt vara en trappa upp. Frågan är hur det egentligen var tänkt?

I Vadstena löste man arrangemanget vid östväggen på så vis att prästerna kunde nå det upphöjda Mariakoret från de båda uppmurade läktaromgångarna och yt-

⁵¹⁰ SHM 7700.

⁵¹¹ Anderson 1991 fig. 75.

terligare en östlig sträckning av läktare. Från omgångarna till Marialäktaren krävdes nämligen ytterligare några få trappsteg, eftersom de inte var på exakt samma nivå som Mariakoret. (Bild 13, 14.) Då passar även sakristidörrens tröskelnivå och kyrkportarnas övre dörrfoder med Mariakorets nivåplacering. Det innebär likaså att nunnekorets golv hamnar lite högre upp än Mariakorets, vilket berördes ovan i kapitel 2. Det kan ha varit ett teologiskt problem att nunnorna hamnade högre upp än jungfru Maria, men det kunde lätt avhjälpas med att Mariaaltaret placeras några trappsteg upp från korgolvet, som brukligt med altare.

För präst- och diakonbröder innebar Mariakoret att de först och främst firade Mariamässa där, och då hade tillgång till övervåningen i den nu rivna östra sakristian (diskuterad i kapitel 1 och synlig på äldre bilder och planer). Sakristian löste praktiska transport- och förvaringsproblem i relation till mässfirandet. Förbindelsen mellan Mariakoret och sidoläktarna var också nödvändig för att ta sig till Mariakoret och för att kunna genomföra processioner. I kapitel 2 diskuterades nunnornas botpsalmsprocession på fredagar, och motsvarande procession ingick även i brödernas fredagsliturgi. Medan nunnornas procession skulle gå i klostergången gick brödernas eventuellt runt i kyrkorummet, eftersom de inte hade någon riktig klostergång i sitt konvent. Vid stora festligheter, som Katarinas skrinläggning, gick processionerna även runt hela läktararrangemanget.⁵¹² På gravkartan från 1653 (bild 5) har man ritat in enkla räcken utmed läktargångarnas sidor. Räckena nämns också i samband med Katarinafesten, då ljus sattes upp på dem.⁵¹³ I Mariager bestod motsvarande räcken av en huggen stenfris dekorerad av hjul/ringkors, som påminner om brödernas emblem.⁵¹⁴

För den broder som skulle fira mässa vid Mariaaltaret innebar förflyttningen att lämna den västra delen av kyrkan och via sidoläktarna passera S Johannes döparens (norr) eller S Mikael's altare (söder) för att ta sig upp till det upphöjda Mariakoret i öst. Det järngaller som heliga Birgitta föreskrev skulle inhägna Mariakoret, hade som vi sett syftet att upprätthålla klausuren, eftersom hon tänkte sig att Mariaaltaret skulle stå på kyrkgolvet. Med ett upphöjt Mariakor blev klausuren tydligt åtskild ändå. Mariaaltaret var inom synhåll från den upphöjda nunneläktaren, så att systrarna kunde följa med i liturgin.

Det är troligt att de liturgiska kärl och dräkter som hörde till Mariaaltaret förvarades i den näraliggande östra sakristian, exempelvis den nämnda kalken som Birger Ulvsson hade skänkt.⁵¹⁵ Det är möjligt att det liljedekorerade altarbrunet i klostermuseet har prytt Mariaaltaret. (Bild 39.) Det är tillräckligt långt för att passa in på Mariaaltaret med dess föreskrivna mått på 4 x 3 alnar.⁵¹⁶ Mitt på det röda brunet

⁵¹² Fritz & Elfving 2004 s 51.

⁵¹³ Fritz & Elfving 2004 s 35.

⁵¹⁴ Bild se Krongaard Kristensen 2018, fig. 7.6 s 137.

⁵¹⁵ SHM 7700, se Andersson 1983 s 103, fig. 104, Lindblom, Andreas, Collijn, Isak & Fürst, Carl M. (red.), *Birgittautställningen 1918: beskrivande förteckning öfver utställda föremål*, Uppsala, 1918 s 31–32.

⁵¹⁶ Brunet är ett avslutat broderi som inte kapats i ändarna. Det mäter ca 235 cm på längden och är drygt 22 cm högt.

Bild 51. Stenmadonnan från Kungs-Husby kyrka (Up). Troligen tyskt arbete från sent 1300-tal.
Foto Sören Hallgren © CC.

framställs den stående blåklädda heliga jungfrun, omgiven av strålgans i guld och silver och med barnet i famnen. Mittfältet med den apokalyptiska madonnan har blivit hårt nött av långvarigt bruk. Möjligen skulle det tidigare nämnda monogramdekorerade mässhakskorset från Skara (bild 26) passa både med Mariatemat och brunets liljeornamentik.⁵¹⁷ Mässhakskorsets ornament består av nio Mariamonogram längs med stammen, flankerade av IHS-monogram på korsarmarna, allt utfört i stilistisk harmoni med liljeornamenten på altarbrunet. Även mässhakskorsets liljeornament är broderade mot röd sidenbotten och med läggsöm i guld och silver, samt pärlbroderier. De marianska referenserna, i form av vävda minuskel-m och sexbladiga rosor varvade längs med hela kantbandet, pryder även altarbrunets ena kant.

Vi berörde tidigare att det är okänt vilken Mariabild eller altarskåp som prytt Mariaaltaret och att det finns flera tänkbara alternativ. I samband med Gustav Vasas besök i klostret 1543 ger Vadstenadiariets skrivare en intressant men sur upplysning om att kungen bland annat tog ”stenbilden vid jungfru Marie altare” med sig.⁵¹⁸ Enligt ett brev till klostret skänktes just en stenmadonna från konventet i Danzig redan 1397,⁵¹⁹ men om dess senare öden är inget mer känt. Det ger dock vid handen att klostret ägde en gotisk stenmadonna, sannolikt av tyskt ursprung. För att

få en uppfattning om den förlorade bilden kan man jämföra med den gotiska stenmadonnan från Kungs-Husby kyrka (Up).⁵²⁰ (Bild 51.) Placeringen av altaret strax under det mittersta östra fönstret gör det eventuellt lite knepigt med ett större altarskåp. Det skulle då komma att täcka nedre delen av fönstret. Därför skulle en fristående rundskuren madonnaskulptur av Kungs-Husbymadonnans typ vara ett gott alternativ, eller den av Aron Andersson föreslagna flandriska madonnan. I Maribo anser man som nämnts att det Rosenkransskåp som nu är i Engestofte kyrka, kan ha stått på Mariaaltaret, men beläggen för altarplaceringen är oklara. Av skäl som tidigare nämnts är det inte troligt att det bevarade Rosenkransskåpet i Vadstena har prytt det stora Mariaaltaret.⁵²¹

De celebrerande prästbröderna vid Mariaaltaret har således omgivits av ett flertal bilder med jungfru Maria och referenser till henne. Både bilder och visuella referenser har varit i olika format och material och prytt alltifrån reliefen på nattvards-

⁵¹⁷ Skara, Västergötlands museum, inv.nr 1500.

⁵¹⁸ DV 1190.

⁵¹⁹ SDHK 14850.

⁵²⁰ Se SHM 21005. En renässansmadonna av marmor i Örtomta kyrka dekoreras av en Vasakärve men går veterligen inte att knyta till klostret.

⁵²¹ Källström 1939 s 281, 283.

kalkens fot och mittpartiet av altarbrunet, till korset på mässhaken och stensculp- turen på altarbordet. Det har likaså funnits referenser till jungfru Maria i det ännu mindre formatet, genom de vävda blå kantbanden med rosor och m i guldtråd som inramar altarbrunet och mässhakskorset från Skara. För den celebrerande prästen var tecknen på den heliga jungfruns närvaro synnerligen konkret och omslutande. För de i närheten placerade nunnorna var hon påtagligt synlig på Mariaaltaret, även när de på håll utförde sin marianskt präglade tidegård. De upphöjda läktarna för Mariaaltaret respektive nunnorna utgjorde tillsammans ett svävande marianskt nav i kyrkorummet. Den tydligt materiella marianska kontexten i den delen av kyrkan förstärktes således på ett påtagligt ickemateriellt sätt ytterligare genom utförandet av den marianska liturgin. Där uppe från läktarna ljud nämligen både mariamässan från Mariakoret, och den marianska *Cantus sororum* från nunnornas kor.

Textilier för brödernas altare och altartjänst

Till ett medeltida altares normala prydnad hörde inte bara de altardukar, antependier och altarlister/brun som är brukliga än idag. För ett medeltida altare tillkom ytterligare textilier i form av de tidigare nämnda sidogardinerna, altarstukor, eventuellt baldakin samt bokdynor och matta. Förutom altarskåp/helgonbild på altaret bidrog naturligtvis antependium och altarbrun på altarets front till helhetsbilden på ett väsentligt vis. Något som fallit ur bruk, men som påverkade intrycket i mycket hög grad var de nämnda sidogardinerna. Det var de som avgränsade altaret till ett kor.⁵²² Från Vadstena finns inga altargardiner kvar, men som tidigare noterats fanns det vid stängningen 1595 kvar tre par sådana ”silkesvingar”.⁵²³

Vad var det då för bildbärande föremål som diakoner och präster hanterade och omgavs av? Närmast sig bar de givetvis tecknet på sin klostertillhörighet precis som nunnornas kronor, birgittinkorset. I sina händer bar de ljus, kors och kärl med relik- ker i eller de heliga kärlen för vin och bröd, kalk och patén eller pyxis. Vid mässfi- randet eller i processionerna bar de utanpå klosterdräkten en vit linnealba dekorerad med broderade bårder/besättningar på armar och längst ned fram och bak på alban. Som nämndes ovan kan sådana besättningar (paruror) ibland ha figurativa fram- ställningar, liksom på albans lösa krage (humerale/halslin). Både präster och diako- ner var utrustade med en stola, men bar den på olika sätt beroende på ämbetet. Det är sällsynt att medeltida stolor bevarats, och vi har ingen kvar från Vadstena. Både albor och stolor var något som användes vid alla altaren och det är därför rimligt att de inte alltid hade en ikonografisk anknytning till specifika altare. I nästa dräktlager bar präst och diakon olika men snarlikt utformade plagg. Ofta tillverkade man präs- tens mässshake och diakonens dalmatika av samma eller liknande tyger, så att de till- sammans formade ett set. Dessutom var det för det mesta två dalmatikor av samma

⁵²² Silkesvingarna var av ganska tunt sidetyg, och kunde lätt dras undan då de var upphängda på smala stänger på ömse sidor om altaret. Det tunna tyget och det faktum att de inte krävde nå- gon tillskärning för en speciell form har säkert bidragit till deras försvinnande ur källorna.

⁵²³ Sandgren ”Prosperity and poverty” 2017 s 246–248.

utförning tillsammans med en mässhake. Detta framgår även av de bevarade textilierna i Linköping och dokumenten från Vadstena. Stängningsinventariet nämner i Silfverstolpes edition märkligt nog inga dalmatikor överhuvudtaget, men går man till kyrkans inventarielistor från de efterföljande decennierna blir bilden mer komplett. Vid stängningen 1595 fanns som nämnts en blå mässhake av damast, än i dag bevarad. (Bild 45.) I nästa inventarium (1598) omtalas dessutom två dalmatikor av samma utförande.⁵²⁴ Det fanns fler sådana liturgiska dräktuppsättningar i klostrets ägo. Inventarielistan från 1595 berättar som sagt också att det fanns två korkåpor, men utförningen tyder på att dessa inte ingick i de dräktset som mässhake och dalmatikor eller tunikor utgjorde. Korkåpan var då inte heller det rent biskopliga plagg som det senare blivit.⁵²⁵ Exempelvis bar ju brödernas veckoman korkåpa vid vissa högtider.⁵²⁶ Av stängningsinventariet kan man också dra slutsatsen att liturgiska färger inte spelade den roll som de fått under 1900-talet. Bland de uppräknade dräkterna förekommer alla tänkbara färger och många blommiga flerfärgade tyger, varav den ”brandgula” kåpan redan har nämnts.⁵²⁷ Tyvärr förefaller terminologin vara haltande på benämningen av mässhakarnas ryggdekor. Omväxlande används beteckningen kors och krucifix, men synbarligen utan åtskillnad. Det gör det svårt att identifiera dem bland de bevarade mässhakarna och ryggkorsen.

I samband med Katarinas skrinläggningsfest 1489 utökades textilsamlingen med bland annat ett gravtäck och en röd kåpa, båda med broderier utförda utanför klostret. Båda föremålen har vapensköldar som talar om vilka som donerat eller finansierat dem.⁵²⁸ Beställaren av det tidigare nämnda stora flandriska broderiet med en kalvariegrupp är däremot anonym. (Bild 42.) Både kalvariebroderiet och den röda så kallade Sturekåpan har emellertid fått en tydlig Vadstenaprägel genom att bottentygerna beströts med applikationsbroderier av stjärnor och rosor m.m. Samma typ av broderade applikationer ses inuti det röda relikskrinet och på flera andra föremål från Vadstena. (Bild 52.) Rosor och stjärnor förekommer också på en grupp broderade mässhakskors. Några av mässhakarna har också en och samma typ av röd granatäppelsammet som bottentyg. (Bild 53.) Troligen har det funnits en uppsättning mässkläder av denna ganska småmönstrade röda granatäpplesammet, prydda av relativt smala mässhakskors av liljor, stjärnor och rosor broderade på sidentaft eller damast. Antalet bevarade föremål och deras tillskrifning tyder på att det funnits åtminstone dalmatikor och mässhakar i samma utförande, kanske även tunikor.⁵²⁹ Av samlingen i Linköpings slotts- och domkyrkomuseum framgår att det funnits även en grön, en vit och en vinröd uppsättning. Dessa tre grupper har broderiapplikationer strödda över ytan på ett sätt som liknar Sturekåpan och kalvariebroderiets

⁵²⁴ Vadstena LA, Vadstena klosterkyrka, K Ia:1 s 3–4 (inventarium år 1598).

⁵²⁵ Stolt, Bengt ”Korkåpens användning efter reformationen”, *Fornvännen* 58, 1963, s 125.

⁵²⁶ Risberg 2003 s 44–45 om hebdomadarians/veckomannens uppgifter.

⁵²⁷ Silfverstolpe 1895 s 153–154.

⁵²⁸ Franzén, Anne Marie, ”Ytterligare ett medeltida gravtäck”, *Fornvännen* 1964:3 s 191–212, Andersson 1983 s 110–112.

⁵²⁹ Föremålen är Björklingemässhaken, en Vadstenamässhake, Herrestadsantependiet, Normlösa-bokdyna,

Bild 52. a) Den röda "Sturekåpan" är översållad av gyllne applikationer, liksom b) insidan av det röda sammetsskrinet, heliga Birgittas första relikskrin. Foto förf.

Bild 53. a) Mässhaken i Vadstena pryds av ett smalt lilje- och stjärnprytt broderat kors på den röda sammeten, medan b) mässhaken i Björklinge har försetts med stjärnapplikationer och ett grönt språkband i läggsöm med texten Maria. Båda plaggen är gjorda av samma slags sammet. Foto förf.

fond. På de gröna mässhakarna i Linköping finns ryggkors som är besläktade med korsen på den småmönstrade röda uppsättningen ovan, men där ingår även franska liljor.⁵³⁰ Av samma typ men med andra mönsterformer, är en grön mässhake i Skara med ett f.d. rött ryggkors som pryds av applicerade stjärnor, rosor och liljor. (Bild 54a.)

Ytterligare en ornamentgrupp av paramentan från Vadstena har berörts tidigare då de pryds av rankor med stora liljeformer som ringlar sig längs med ytan, exempelvis altarbrunet i Vadstena (bild 39) och Norrsundabrunet (bild 41).⁵³¹ Rankan avtecknar sig helst mot röd sidenbotten och är broderad i guld och silver, med inslag

⁵³⁰ Se Estham 2001 fig. 72a.

⁵³¹ Samma typ av altarbrun från Vadstena finns även i läns museerna i Skara (Inv.nr 1559) och Örebro (ÖLM 3072).

Bild 54a–b. Den gröna sammetsmässhaken (a) pryds av ett färg rött ryggkors med applikationer, främst av silverrosor mot gyllene hexagonformad botten och liljetråd. På korsarmarna ses vapensköldar för makarna Anna Karlsdotter av Vinstorp och Erik Eriksson Gyllenstjärna d.y. Västergötlands museum Inv.nr 1561. På den röda mässhaken (b) pryds den röda sammeten av applicerade broderade stjärnor. Den pryds också av ett ryggkors, men på lila botten och med en broderad vinranka. På korsarmarna ses samma vapenbilder som på den gröna mässhaken. © Västergötlands museum.

av sötvattenspärlor. Föremålen har fungerat som korkåpsbårder, mässhåkskors och altarbrun. De företräder en ornamentik som var aktuell decennierna kring sekelskiftet 1500. På mitten av av flera dem ses även ett figurfält med en strålomkransad jungfru Maria med Jesusbarnet i famnen. Motivet är som i bl.a. Norrsundabrunet en apokalyptisk madonna (bild 41), dvs. ett högst populärt motiv vid den tiden, trots att något sådant altare tyvärr inte är dokumenterat från klosterkyrkan. En snarlik liljedekorerad bård i Skara visar istället motivet Marie himmelsfärd. (Bild 38.) På liljealtarbrunet i Skara saknas nu det centrala figurfältet, men brunet har text ur *Ave Maria* i guldbokstäver i nederkanten.⁵³²

Det finns också ett antal figurbroderier som kan knytas till Vadstenas klosteraltaren. De är huvudsakligen utförda i yttäckande klyvsöm i silke med inslag av guld- eller silverläggsöm. På så vis skapas kontrast mellan en slät botten och ytmönstrad guld/silver i låg relief. Ett altarbrun som troligen använts på systrarnas andaktsaltare diskuterades i föregående kapitel (SHM 23022:7, bild 34), likaså ett snarlikt komponerat altarbrun i Vadstenasamlingen som visar scener ur legenden om Anna och Joakim, Marialegenden samt helgon och en kalvariescen. (Bild 37.) Att det hört hemma på ett Anna- eller Mariaaltare är mycket troligt. Det finns som nämnts också besättning i form av fyra ituklippta figurbroderier (SHM 23022:8a-d) med

⁵³² Brunet har en skarv på mitten och textförlust vilket tyder på att det kapats och kan därigenom ha förlorat ett centralmotiv.

Bild 55. Detalj av mässhake i exklusiv cerisefärgad dubbelskuren sammet med broscherade guldpalmetter och ett enkla figurbroderat ryggkors. Vadstena klostermuseum. Foto förf.

åtta populära motiv, vars ursprungliga funktion är oklar.⁵³³ På grund av deras sammanlagt relativt stora format (53 x 28 cm) är det emellertid tveksamt om de verkligen varit besättningar på albor (paruror), vilket katalogen i SHM uppger.⁵³⁴

I det liturgiska textilmaterialet från Vadstena finns också några exempel på figurbroderier tillverkade utanför klostret. Sturekåpens bräm och ryggsköld har redan nämnts och anses som flandriska arbeten, medan den bevarade bården från Katarinas gravtäcke uppfattas som svensktillverkad, troligen i Stockholm.⁵³⁵ De fem stora figurscener som numera pryder ett rött stormönstrat antependium i Vadstenasamlingen kommer likaså från Flandern, eller möjligen Nordtyskland, och har troligen hämtats från ett par utrangerade korkåpor.⁵³⁶ I samlingen finns också exempel på figurbroderade kors som har sitt ursprung i det nordtyska området. Ett av de mest exklusiva sammetstygerna i Vadstenasamlingen, av dubbelskuren cerise sammet med guldbroscherade palmetter, har ett relativt simpelt ryggkors med en Kristusbild applicerat på ryggen.⁵³⁷ (Bild 55.) Med stor sannolikhet kommer korset från samma verkstad som ett kors på en mässhake i Strängnäs domkyrkosamling. Det finns emellertid inget som tyder på att Strängnäsmässhaken har sitt ursprung i Vadstena.

⁵³³ Motiven är parvis: a) Konungarnas tillbedjan och frambärandet i templet, b) Marie släkt och Jesus med sin jordiske och himmelske fader, c) Pietà och Marie födelse, d) Nädstolen och Apokalyptiska madonnan.

⁵³⁴ Bilder paruror se SHM: http://mis.historiska.se/mis/sok/resultat_bild.asp?lokalid=57398&ctype=fotografi&qtype=bild.

⁵³⁵ Estham 1983 s 110–112, Franzén 1964 s 191–212.

⁵³⁶ Estham 1983 fig. 138.

⁵³⁷ Estham 1983 fig. 123.

Den textila skruden i Vadstena har således bestått av ett antal inhemskt producerade skruduppsättningar för präster och diakoner, komponerade i set för att användas samtidigt. Över ytan på de exklusiva importerade sidentygerna har nunnorna applicerat framförallt stjärnor, rosor och liljor som de själva broderat. Som konstaterades ovan i kapitel 2 kan symbolerna fungera som referenser till framförallt jungfru Maria, men också till heliga Birgitta. Det har varit en stor textil färgprakt där rött, grönt, cerise, orange, vitt och blått bottentyg pryts av broderade guld- och silverapplikationer, koraller, sötvattenspärlor, förgyllda silverbleck etc. Det har dels skapat en rik kontrast mellan färgerna, men också mellan olika texturer, vilket har framträtt ännu tydligare genom de ljusförhållanden som rådde i kyrkorummet och vid dess altaren, upplysta av dags- och levande ljus. Symboliken i textiliernas broderier har varit direkt synlig för de som använt dem, dels genom tydliga figurmotiv och som liljor och stjärnor, dels i mindre detaljer som mönstrade kantband och valet av läggsömsmönster.⁵³⁸ Det har gett föremålen olika tolkningsnivåer som går att iakttä för den som är uppmärksam. De broderande systrarna lyckades skapa textila föremål åt bröderna, där den uppmärksamme kan uppfatta anspelningarna på olika aspekter av exempelvis jungfru Maria ända ned på stygnnivån i läggsömmen. Sättet att förhålla sig till ornamentiken är i princip densamma i de textila verken som i nunnornas handskrifter som diskuterades ovan i kapitel 2.

Altarskåp och helgonbilder

Hur kan man tänka sig att den visuella miljön vid något av klausurens altare gestaltades för de präster och diakoner som tjänstgjorde där? Altarbilden signalerade tydligt vilket helgons altare man befann sig inför, exempelvis S Anna eller S Andreas. Vidare flankerades altaret som nämnts av sidogardiner, vanligen av mönstrat praktfullt siden. På altarbordet låg en vit linneduk som hängde ned på kortsidorna och på framsidan satt ett antependium, ett altarbrun och ett par stukor. Som i fallet med altarbrunet med Anna och Joakim kunde det finnas en tydlig anspelning på vem/vilka altaret var invigt till. Ett figurbroderat altarbrun på ett altare i högkoret var inget som kunde uppfattas i detalj av lekfolket utanför klausurens järngaller, men för de celebrerande bröderna bidrog det till helhetsbilden av altaret. På altaret stod även ljusstakar och krucifix, och ibland en monstrans. När mässa firades vilade mässboken gärna mot en bokdyna. När altaret däremot tillfälligtvis var ur bruk täcktes det av ett vesperale, altartäcke. Dessa var dekorerade i mindre exklusivt utförande. Från biskopskyrkan i småländska Dalhem har två sådana intarsiabroderade täcken i bevarats, listade även i stängningsinventariet och ikonografin på det ena av dem diskuterades i föregående kapitel. (Bild 40.)⁵³⁹

⁵³⁸ På några föremål har Marias dräkt broderats i mönster av hjärtan vilket diskuterats i kap. 2.

⁵³⁹ Silfverstolpe 1895 s 154.

Tidigare konstaterades att celebranten var klädd i mässkjorta med breda broderade besättningar på ärmslut och nederkant (paruror), en broderad stola, ett broderat halslin och utanpå detta bar han en mässshake som oftast var prydd av ett stort kors på ryggsidan. Det lekfolket kunde se av prästens utrustning var främst ryggen på mässhaken, dvs. korset, och halslinet.

Även om det bevarade materialet ger ett brokigt intryck så finns det ändå möjlighet att uppfatta en viss estetik. Det förefaller som om åtminstone vissa klosteraltaren hade en mer sammanhållen visuell gestaltning i de två tillåtna mässuppsättningarna. Sannolikt hade Mariaaltaret en mer omfattande gestaltning inom ramarna för regelverket, än de tolv apostlaaltarna, Mikael- och Johannes döparens altaren. Det är frestande att tolka en del av de bevarade föremålen som inte helt och hållet disparat bevarade av en slump, utan av en tematisk samhörighet. Några av föremålen tyder till exempel på att de hört till nunnornas andaktsaltare, som diskuterades i kapitel 2. De föreskrivna mässaltarna var sexton, och antalet kvarvarande mässhakar 1595 var nitton. Det innebär att man hade kvar motsvarande knappt halva uppsättningen för de stadgade egna altarna inom klausuren. Den nämnda blå mässhaken med gaffelkors (bild 45) och de två blå dalmatikorna hörde ihop, men det går inte att utläsa någon specifik altartillhörighet utifrån ikonografin på mässhaken. De scener som framställs på det broderade ryggkorset visar Uppståndelsen, apostlarna Andreas, Johannes, Jakob d.ä. samt överst på korsarmarna S Paulus och S Petrus. På framsidan ses jungfru Maria och två helgon, S Sebastian och troligen S Rochus.⁵⁴⁰ Även den röda och den blågula mässhaken är omöjliga att knyta till ett visst altare. På deras ryggsidor visas sedvanliga Kalvariegrupper med tillägg av vissa helgon. Ett löst mässhakskors med Johannes vision av den apokalyptiska kvinnan stående i solen skulle däremot möjligen kunna kopplas till samma altare som träskulpturen den apokalyptiska madonnan. Förutom det ovannämnda altarbrunet från Norrsunda, med den apokalyptiska madonnan, finns ytterligare ett redan nämnt altarbrun i Vadstena klostermuseum med samma motiv. (Bild 39.) Det mäter 235 cm på längden, dvs. 4 alnar, och 22,5 cm på höjden. På längden stämmer dess mått överens med Mariaaltarets bredd på 4 alnar.⁵⁴¹ Både mässhakskorset, träskulpturen och altarbrunet dateras till tiden omkring 1500. Det är alltså tänkbart att dessa föremål kan knytas till Mariakoret och dess altare tillsammans med den tidigare nämnda kalken. Det innebär i så fall att man i både Maribo och Vadstena hade den apokalyptiska madonnan som Mariaaltarets ikonografiska huvudtema. Detta avlatsförknippade motiv kunde uppfattas av både tjänstgörande bröder vid altaret och av nunnorna på sin läktare, men inte av lekfolket nere på golvet. Det är inte känt om motivet återkom i de böcker prästerna använde vid Mariaaltaret, men däremot ingick det i nunnornas bönböcker (se kap. 2).

⁵⁴⁰ Nisbeth och Estham 2001 s 115.

⁵⁴¹ *Revelationes Extra*. kap. 28. Lundén bd IV 1959 s 133.

Altarbildernas predellor och dorsalen

En ofta förbisedd och förlorad del av ett altarskåp är dess bas, predellan. Altarskåp och predella är separata delar som kan tas isär, vilket ofta har hänt när de ställts undan. I likhet med de tidigare nämnda helgonbilderna och deras ryggstycken/skåp så står inget av de altarskåp som idag pryder kyrkorummet i Vadstena kvar på sin ursprungliga predella och ingen av predellorna hör följaktligen ursprungligen ihop med det altarskåp som de numera presenteras tillsammans med. Det högaltarskåp som invigdes 1521 har gått helt förlorat så när som på just några snidade detaljer och figurer samt ramen till predellan, vilket konstaterats ovan. Predellan mäter 277 cm, dvs. nästan lika brett som högaltarets 5 alnar/270 cm. Resterna visar scener ur passionsberättelsen, vilket naturligtvis passar för ett högaltare.⁵⁴² Även den höga höjden, 62 cm, talar för att det har hört till ett större och högt placerat altarskåp. I Martins bild från *Bilderkammaren* (bild 9) är det troligen denna predella som placerats ovanpå de högra korstolarna, och det framgår att den haft ett tandat krön utmed de nu förlorade arkadbågarna.

Nästan lika långt och högt som högaltarets predella, 255 x 59 cm, är den predella som nu bär upp Rosenkransaltarskåpet. I den nuvarande positionen är predellan till och med lite bredare än det utvikta skåpet. I den 46 cm djupa predellan finns en målad fond med ett landskap – blågröna kullar som avtecknar sig mot en gyllene mönsterpunsad himmelsfond. På den vänstra sidans svängda sidostycke finns initialer inristade: *OA ME ED MI* samt numret 90. I likhet med skrivarformuleringarna i handskrifterna kan initialerna tolkas som en önskan om förbön: *O[ra pro] me*, följt av stiftarnas namn och året.⁵⁴³ Möjligen har det därför varit frågan om ett lekmannaaltare. Aron Andersson daterar predellan till ca 1500.⁵⁴⁴ Det är alltså troligt att siffran 90 anspelar på året 1490, men något altare som invigts då är inte känt. Både *Marie smärtor* och *Rosenkransen* var synnerligen populära andaktsteman vid denna tid, men det går inte att knyta predellan till kända Vadstenaaltaren med sådan dedikation.

Även ett förmodat altarskåp med tinnat krön har bevarats från klostret och är nu undanställt och placerat sekundärt på en predella med bilden av Kristi ansikte, *Sancta facies/Veronica*.⁵⁴⁵ Kristusansiktet omges av en sirlig gul växtranka mot röd botten. Ikonografiskt skulle predellan passa till ett altarskåp med passionsmotiv som det i Martins bild (bild 9), men predellan är för lång för skåpet som nu står ovanpå. Fackindelningen i korpus stämmer inte överens med det passionsskåp som Martin avbildat. I skåpets nu tomma korpus finns tre vertikala och en nedre horisontal nisch. I de båda yttre facken på korpus finns även konsoler för hyllplan i ytterligare två horisontalt indelade nivåer. Det nedre facket har spår av gångjärn i underkanten, som från en stängbar lucka. Den krönande tandade listen löper längs med skåpets

⁵⁴² Andersson 1983 s 89. Predellan förvaras på klostermuseets vind.

⁵⁴³ Det finns inga kända nunnor eller bröder med initialerna e d eller m i.

⁵⁴⁴ Andersson 1983 s 71–72.

⁵⁴⁵ Skåpet och predellan förvaras på klostermuseets vind. Bild se Lindblom 1965 bild 6, 6a.

hela övre kant. Detta och upphängningen av spegeldörrarna på skåpets flyglar gör att konstruktionen mer liknar ett relikvarieskåp med stängbara dörrar och luckor, än ett altarskåp.

Det stora Birgittaaltarets placering i kyrkan behandlades kort i kapitel 1, men predellan som altarskåpet nu vilar på är inte den ursprungliga. Det målade motivet på predellans framsida visar Kristus som Smärtoman, flankerad av två änglar och de fyra kyrkofäderna. Predellan har ett anseeligt mått på 290 cm i basen och 384 cm i övre kanten. Det har också en betydande höjd på 59 cm. På dess högra sida finns en liten nisch för förvaring, kanske för relikier. Sammankopplingen av predellan och altarskåpet har gjorts på 1900-talet. Den satt inte ihop med altarskåpet på 1890-talet, enligt de foton som togs före 1918. (Bild 10.) Det stora formatet på predellan kan jämföras med de kända måtten för högaltaret och Mariaaltaret, fem respektive fyra alnars bredd. Det är alltså frågan om ett lika stort/brett altare som högaltaret. Aron Andersson daterar predellan till tiden omkring 1480 och föreslår Lübeck som tillverkningsort.⁵⁴⁶ Det är svårt att i dokument hitta något passande altare som skapats vid denna tid. De altaren som grundats inom en rimlig tidsram är tillägnade olika helgon, men inget av större dignitet såvitt känt. (Ett altare till *S Johannes ante portam latinam* instiftades 1481 av Ture Jönsson (Svarte Skåning) och Birgitta Henriksdotter (Snakenborg).⁵⁴⁷ Andra altarstiftelser skapades till S Jakob och S Sebastian (1475), S Andreas (e. 1475) och S Erasmus (f. 1487). Även en Birgittaaltarstiftelse skapades inom den möjliga tidsperioden, grundat av Lindorm Björnsson (Vinge) och Birgitta Mårtensdotter (Svan) (1467–78).⁵⁴⁸ Andra tänkbara större altaren/kor har tidigare grundläggningsdatering.⁵⁴⁹ Altaret för Katarina av Vadstena skulle naturligtvis vara passande för ett större altarrangemang, och invigdes 1489. Enligt Vadstenadiariet placerades en inköpt bild av Katarina där, men för övrigt nämns inte altarets utstyrsel. Frågan är om man verkligen placerade ett så stort Katarina altare vid den nordvästra pelaren? Vid Katarinafesten 1489 nämns att högaltaret hade dubbla altartavlor, en vardera åt väst respektive öst. Hur det såg ut senare finns tyvärr ingen information om, men det är givetvis tänkbart att man fortsatte ha dubbla altartavlor och därmed även två predellor.

Martins bild från *Bilderkammaren* visar även andra altarskåp som inte längre finns kvar. (Bild 9.) Till vänster i bilden står en figur i ett skåp med ett brant sadeltak som bärs upp av slanka kolonner. Taklisten har tandad undersida. Basen till skåpet är jämförelsevis hög och har kraftigt markerade hörnfundament. Figuren ser ut att hålla en bok i sina händer, men det går inte att avgöra vem det skall representera. Till höger om detta skåp står ett skåp frontalt placerat med en kvinna i orantställning. Under hennes fötter skymtar en broskverksliknande båge, men på grund av doket och böneställningen går det inte att uppfatta henne som jungfru Maria.

⁵⁴⁶ Andersson 1983 s 64–65.

⁵⁴⁷ Lindblom 1965 s 235.

⁵⁴⁸ Lindblom 1965 s 236–237.

⁵⁴⁹ Tanken att kombinera predellan med det stora högaltarskåpet av idag, är orimlig av två orsaker; olika datering (1480/1521) och att högaltarskåpet tillhört församlingskyrkan S Per innan det flyttades till klosterkyrkan på 1820-talet.

Damen ifråga har troligen hamnat fel. Hon hör tillsammans med sin make till ett renässansepitafium som står på golvet på andra sidan av rummet.⁵⁵⁰ Skåpet som den felplacerade damen står i är tyvärr inte bevarat. Det har tydliga ornamenterade vertikala listverk på sidorna, och tandsnitt på övre kanten. Det har bara en låg enkelt profilerad bas, ingen predella, och inga dörrar.

Snett bakom skåpet med den bedjande damen står ett tredelat altarskåp med krenelerat krön. På dess sidostycken har Martin avbildat scener ur passionsberättelsen, men det tudelade mittpartiet är tyvärr helt tomt.⁵⁵¹ Man kan möjligen ana någon form av rundbågar i bakgrunden. Inte heller detta skåp har en predella. Istället har det en utåtgående profilerad bas. Det är möjligt att skåpet är detsamma som nu är sammansatt med den nyss diskuterade Veronica-predellan, men avviker när det gäller skåpets fackindelning och den undre listen.

Ytterligare ett steg in i Martins bild, till höger bakom triptyken, ses ännu ett föremål som skulle kunna vara ett altarskåp. Det är en högrest pjäs med krenelerat krön och figurer i nischer. Framifrån uppfattas att den har tre delar, möjligen ett centralt figurativt parti med höga sidodörrar utan krenelering. Om det inte vore för kreneleringen skulle det kunna uppfattas som en predikstol eller pulpet, men en sådan kröning vore opraktisk för en sådan. Ovanpå detta skåp står ytterligare ett betydligt mindre helgon, placerat mot ett dorsale. Visserligen stämmer gestiken väl överens med bilden av S Ursula, men i Martins bild är Ursulabilden placerad ovanpå det tidigare nämnda skåpet med den bedjande renässanskvinnan. I kyrkan finns även en 53 cm hög S Katarina av Alexandria, placerad mot ett enkelt dorsale. Det är möjligt att det istället är henne som Martin avbildar på altarskåpet längst bak till vänster i bilden.

På höger sida om fönstret i Martins bild finns ytterligare ett par intressanta helgonskåp. Båda visar stående helgon mot höga dorsalen, placerade på höga baser. Det vänstra tycks visa en man som håller en kalk i händerna framför sig, vilket ikonografiskt sett borde vara S Johannes evangelisten, men någon sådan skulptur har inte bevarats till idag i Vadstena.⁵⁵² Det högra skåpet tycks avbilda en kvinna med dok, oklart vem. Hennes skåp har en hög femkantig form som kröns av krenelering. Jämför man med kyrkans få bevarade helgonskåp så skulle skåpet möjligen kunna vara skildrat ur grodperspektiv. Det skåp som en av Johannes döparen-skulpturerna står i har nämligen ett femkantigt tak med krenelerat krön. Den nuvarande kombinationen av skåp och Johannesfigur är dessutom sekundär och figuren är för bred för skåpet.⁵⁵³

⁵⁵⁰ Epitafiet finns numera i kyrkans södra sidoskepp.

⁵⁵¹ Till vänster: intåget i Jerusalem och en Kalvariescen. Höger: Det resta korset och Korsbärandet.

⁵⁵² Däremot finns Johannes döparen i två olika versioner, troligtvis en för klostret och en för lekfolket.

⁵⁵³ <http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foremal.asp?objektid=920912S4>.

Bildhantverkare bland bröderna

Upplysningarna om vilka personer i klostret som hade det vi idag definierar som konstnärliga uppdrag eller talanger är väldigt sparsamma. De flesta notiser om hantverkare handlar antingen om byggnadsrelaterade yrken som murare och snickare, eller skräddare. Det finns även ett antal notiser i Vadstenadiariet som handlar om skriftkompetens, vilket berördes ovan i samband med nunnornas skriptorium. Exempelvis anses ett tiotal bröder ha varit goda skrivare enligt diariet. Skrivarbetet var viktigt både ur religiös och praktisk världslig synvinkel. Det var dessutom lite finare än rent manuellt hantverk. I litteraturen om Vadstena och konsten möter man ibland ändå uppfattningen att det funnits en lokal verkstad vid klostret som spritt sina konstalster i regionen. Av innehållsförteckningen i Andreas Lindbloms *Kult och konst i Vadstena kloster* (1965) kan man till och med få intryck av att det verkligen finns dokumentation om konstnärligt aktiva hantverkare i klostret. Han listar flera pseudonymmästare i den stilistiskt grundade sorteringsanda som man gjort inom konsthistorien under en stor del av 1900-talet: *Kapitelsalsmästaren*, *Birgittinermästaren*, *Porträttmästaren*, *frater Severus*, *Kumlamästaren* och *Misericordiemästaren*.⁵⁵⁴ Klostrets diarieskrivare uttrycker sig entusiastiskt och tacksamt om några få som ägde skicklighet i konstnärliga hantverk. Det gör att man kan misstänka att klostret i praktiken inte attraherade så många bildhantverkare till att leva innan för murarna, kanske inte ens som lekbröder. Lindbloms rad av mästare bör kanske placeras utanför klostret istället?

En av de konstproducerande hantverkare som Andreas Lindblom diskuterar kan vi emellertid belägga med namn, broder Gert. Han nämns vid tre olika tillfällen i Vadstenadiariet.⁵⁵⁵ Det finns ett litet kolorerat träsnitt som har klistrats in i en av de stora handskrifterna från systrarnas konvent, lektionariet A 3. (Bild 56.) Lindblom kopplar ihop träsnittet med lekbroder Gert.⁵⁵⁶ Han gör det utifrån att kvaliteten på träsnittet är låg, dvs. eftersom Gert är en lokalt verkande träsnidare i Vadstena är kvaliteten på hans arbete ”provinsiell”, dvs. låg. Denna associationslänk görs trots att broder Gert, enligt diariet, inte var svensk utan av tysk härkomst. Redan när han invigdes 1487 kände man uppenbarligen till hans kompetens inom både måleri

Bild 56. Lektionariet KB A 3 har ett fragmentariskt träsnitt som visar ett släktträd för heliga Birgitta, skapat med motivet Jesse rot som idé. Beskuren. Bildens mått ca 9 x 8 cm. © Kungliga biblioteket.

⁵⁵⁴ Genom att gruppera stilistiskt fick han/man en bättre överblick av materialet för att gå vidare med. Idag kan vi komplettera denna form av analyser med tekniska undersökningar, vilket både kan bekräfta och vederlägga antaganden.

⁵⁵⁵ DV 868, 889, 1036.

⁵⁵⁶ Collijn, Isak (red.), *Iconographia Birgittina typographica: Birgitta & Katherina i medeltida bildtryck: med reproduktioner i orig:s storlek och färger*, Fritzes bokhandel, Stockholm, 1915–1918 s 47–48, Lindblom 1965 s 141–148, Lindgren 2001 s 30–31. Bild av A 3 fol. 80v se handskriftskatalogen Manuscripta, <https://www.manuscripta.se/ms/100203>.

Bild 57. Fragment av tryckpatriser och -matriser av malm, bittade vid utgrävningar vid Vadstena klosterkyrka. En av dem bär färgspår. SHM 28813: A 266, A 257 samt E 16. © SHM.

och snideri och i dödsnotisen 1515 ges han omdömet att han var en god målare.⁵⁵⁷ Broder Gert var också en av de betrodda bröder som skickades till Lübeck för att närvara vid den viktiga tryckningen av Birgittas Uppenbarelser 1491.⁵⁵⁸ Det finns även andra alster som Lindblom tillskriver broder Gert, med delvis samma motivering som träsnittet.⁵⁵⁹ Broder Gert är kanske inte ansvarig för det lilla träsnittets tillkomst, men hursomhelst är han unik som blir omnämnd flera gånger i diariet som målare/snidare. Broder Gert hade även en intressant och kompetent föregångare som nämns i ett brev från generalkonfessorn (Botulf Håkansson) till klostret i Maribo 1453. Det handlar om lekbrodern Magnus Håkansson som ”redan i sin ungdom lärt sig färgblandandets och målandets grunder” och genom brevet vill generalkonfessorn försäkra sig om att broder Magnus ska få ytterligare utbildning hos Mariboklostrets skicklige målarmästare Snedarus.⁵⁶⁰ Varken när Magnus invigs 1440 eller avlider 1470 ges emellertid minsta antydning om hans målarkompetens, däremot uppges han tidigare ha varit köpman i Arboga.⁵⁶¹ En sådan upplysning kan i sammanhanget möjligen indikera en utländsk härkomst, med tanke på de många handelsmän från tyska och andra områden som var aktiva i den staden under 1400-talet.⁵⁶²

En konstnärlig aktivitet som uppenbarligen förekommit i klostret, men aldrig onämnts, har lämnat tre malmfragment efter sig.⁵⁶³ Det är tryckmatriser som påträffades vid utgrävningar av byggnaderna i området väster om munkkoret. (Bild 57.) Det ena fragmentet har ett smårutigt mönster över en båge, med röda och gröna färgspår kvar – möjligen ett tryck med en arkitekturdetalj. Formatet och detaljrikedomen gör att det skulle ha kunnat vara avsett för att framställa mindre bildtryck på papper (SHM 28813:A:257). Det andra har använts för att trycka ett växtmönster med grenar som avtecknat sig mot en fylld bakgrund (SHM 28813:E:16). Ett liknande mönster av denna typ ses bland annat i bården på ett tryckt antependium från

⁵⁵⁷ DV 868, DV 1036.

⁵⁵⁸ DV 889.

⁵⁵⁹ Lindblom 1965 s 141–148.

⁵⁶⁰ SDHK 26187. Brevet ingår även i kopieboken Riksarkivet A 21 folio 83v–84r.

⁵⁶¹ DV 530, DV 800.

⁵⁶² T.ex. den i Sverige kände tyske Albertus Pictor (Immenhausen) nämns 1465 boende i Arboga.

⁵⁶³ Det finns ett tredje, yngre, malmfragment vars dekor hör hemma under 1500–1600-talet, SHM 28813:A:266.

Västra Skrukeby kyrka (SHM 20646:1b).⁵⁶⁴ Det tredje har en mer ornamentalt arkitektonisk prägel (SHM 28813:A:266). Det är givetvis svårt att avgöra vad man har tryckt med dessa fragment, ifall det varit tryck på papper eller på tyg. Förekomsten av dem gör att det emellertid är tänkbart att man själva tryckte de tygbilder av saliga Katarina, som man prydde kyrkans högkor med vid hennes skrinläggningsfest 1489.⁵⁶⁵

Den bokliga aktiviteten hos bröderna

Bröderna och deras böcker

En mässfirande klosterbroder vid Mariaaltaret eller något av de andra klosteraltarna, var beroende av tillgång på mässböcker och andra liturgiska böcker för sin altartjänst. Missalet innehöll mycket av det som fodrades för mässan, men det krävdes även samlingar av bibeltexter och av böner. Även brödernas viktiga uppgift som predikanter, både för lekfolket och klosterfolket, satte bokliga spår i klostret genom de mångtaliga predikningar de sammanställde. För deras dagliga liturgi i brödrakoret krävdes dessutom tidebönsböcker, dvs. brevriarier.

Som vi noterade i kapitel 2 är merparten av de dekorerade böckerna från systrarnas konvent bönböcker, och några av de mindre dekorerade innehåller systrarnas eget officium *Cantus sororum*. Till skillnad från systrarnas bönböcker och övriga liturgiska böcker är det svårt att identifiera brevriarierna från brödernas konvent i de svenska handskriftssamlingarna idag. Orsakerna till detta är flera. Den ena är att bröderna som inträdde i klostret ofta medförde böcker från sin tidigare verksamhet som präster. Böckerna kan alltså vara tillverkade var som helst utanför klostret. Som nämnts tidigare var tretton av de tjugofem bröderna präster och fyra diakoner. Det innebär även att betydligt färre bönböcker behövde tillverkas i klostret, jämfört med de sextio nunnornas bokliga behov. Ytterligare en försvårande orsak är att bröderna följde den ordinarie liturgin för Linköpings stift, men det fanns gott om brevriarier som gjorde det eftersom stiftet var relativt stort och välförsett med kyrkor. Ännu en försvårande faktor i letandet efter brödernas brevriarier är att bröderna, när de tvingades bort på 1540-talet, sannolikt tog med sig sina brevriarier. Som präster behövde de sina brevriarier oavsett om de befann sig i exil eller i klostret. Dessa omständigheter för brevriarierna gäller till viss del även missalena. Eftersom klostrets missalen följde Linköpings stifts liturgi är de svåra att särskilja från andra missalen från samma stift. Överhuvudtaget är det inte så många kompletta medeltida svenska brevriarier och missalen som kan proveniensbestämmas.⁵⁶⁶

⁵⁶⁴ Kyrkan låg nära Mjölby och revs på 1800-talet och ersattes av Högby kyrka.

⁵⁶⁵ Fritz & Elfving 2004 s 33.

⁵⁶⁶ Som jämförelse finns en från vardera Uppsala och Lund, två från Strängnäs och tre från Riga. Se registret i MHUU bd 7 1995.

Letar man efter Vadstenabrödernas böcker i de olika svenska handskriftssamlingarna ger det således ett magert resultat främst när det gäller de liturgiska böckerna. I Uppsala universitetsbibliotek finns enligt katalogen över C-samlingen (dvs. den samling som innehåller Vadstenahandskrifterna) bara ett breviarium som anses härstamma från Vadstena, C 479, samt delar av C 23. Kanske kan man med fog lägga till ytterligare fem troliga Vadstenabreviarier, som innehåller liturgi för Linköpings stift, men den som letar efter konstnärliga uttryck i dem kan konstatera att inget av dem har försetts med bokmåleri.⁵⁶⁷ I Kungliga biblioteket i Stockholm finns enbart ett svenskt breviarium, och det brukar behandlas som tillhörigt syst-rakonventet, A 36 (se ovan kap. 2).⁵⁶⁸ Istället för att leta inom den snäva Vadstena-proveniensen är det mer fruktbart att söka bland breviarier och missalen som följer Linköpings stift och som är från 1400-talet.

Riksarkivets omfattande digitala katalog över medeltida fragment, MPO (<https://sok.riksarkivet.se/mpo>), förtecknar en dryg handfull identifierade *Cantus sororum*, men av alla de 343 breviarierna är det bara tre som kan tänkas ha kommit från Vadstena och/eller följer Linköpings liturgi.⁵⁶⁹ När det gäller missalen är det två (Fr 7186, Fr 27040) av de 108 fragmenten som uppvisar Linköpingsliturgi. Till dessa båda fragment skall läggas Uppsalasamlingens handskrifter C 415 och C 420.⁵⁷⁰ Resultatet är således magert. En överblick av fragmentsamlingen antyder att det skulle kunna vara fruktbart att söka vidare bland de fragment som återanvänts i Östergötland och Småland under 1500-talet. I den gruppen finns fragment som visar stilistiska likheter med det som producerades av systrarna i Vadstena kloster, men den paleografiska analys som krävs av skriften för att nå resultat, skulle bli omfattande.

Antalet bevarade *liturgiska* handskrifter från Vadstenabröderna är alltså inte så stort. Desto större är antalet handskrifter och böcker med annat innehåll som härstammar från deras bibliotek.⁵⁷¹ Man räknar med att cirka 450 handskrifter och tryckta böcker från klostret finns kvar idag. Merparten av dessa ingår sedan 1620-talet i Uppsala universitetsbiblioteks samlingar. Det finns uppskattningar av det forna bokbeståndet i Vadstenabrödernas bibliotek, som gör gällande ca 1 400 volymer. Det är en oerhört stor samling med medeltida mått mätt.⁵⁷² Till skillnad från systrarnas boksamling hade bröderna ett eget signatursystem som gör att man kan identifiera deras böcker. Bröderna delade upp böckerna, först efter tematiskt innehåll och sedan utifrån vilken hylla och plats på hyllan de hade, t.ex. tredje boken på andra hyllan i sektion B: *B 2° 3us*. Signum stod för det mesta på pärmens utsida, och turligt nog har väldigt många bokband från Vadstena kloster bevarats. Merpar-

⁵⁶⁷ UUB C 243, C 354, C 435, C 446, C 499.

⁵⁶⁸ Namnet Margareta är sekundärt infogat på folio 15r.

⁵⁶⁹ RA Fr 6898, Fr 7386, Fr 22216, Fr 22867.

⁵⁷⁰ Ytterligare några fragment med Vadstenaproveniensen har inköpts av UUB 2020, men förändrar inte källäget.

⁵⁷¹ De liturgiska handskrifterna hörde till kyrkan, inte till klosterbiblioteket.

⁵⁷² Andersson, Roger, "Att predika och berätta historier", *Den medeltida skriftkulturen i Sverige. Genrer och texter*, red. Inger Larsson, Sällskapet Runica et Mediaevalia, Stockholm 2010 s 156.

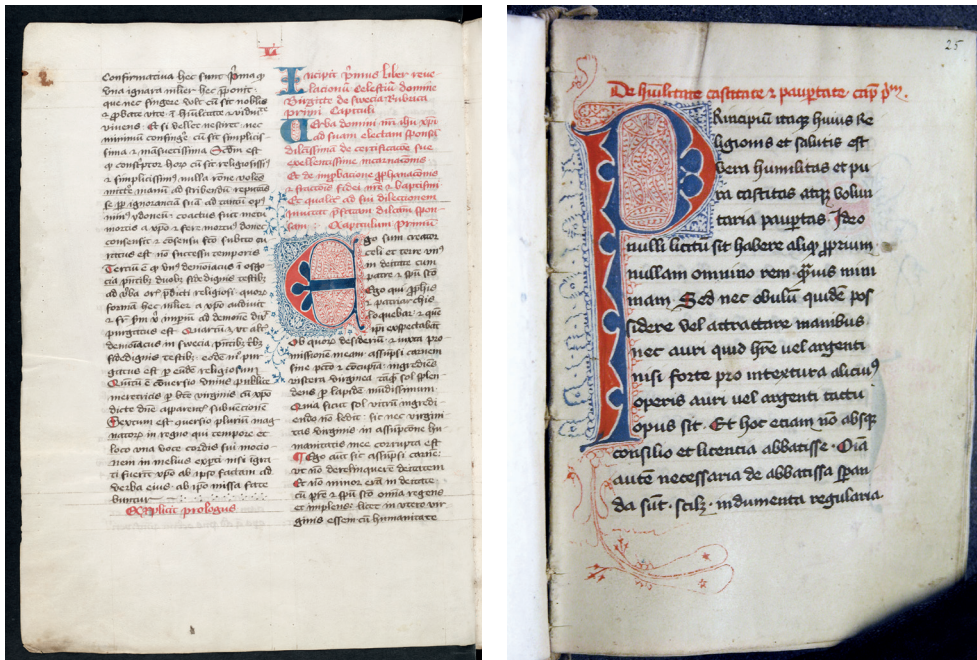

Bild 58. Två verk där klosterbrodern Johannes Johansson kopierat texten och troligen utfört de detaljrikt tecknade initialerna i rött och blått. a) LUB Mh 21 f. 3v folioformat och b) UUB C 452 f. 25r oktavformat. © LUB, UUB.

ten av böckerna är av enklare utformning, skrivna med kursiv skrift och på papper. Det handlar mestadels om samlingar av texter som bröderna behövde i sin prediko-verksamhet eller för sitt övriga uppdrag i klostret. Många av böckerna är därför även skrivna/kopierade av bröderna själva under resor, som broder Thorkel Elofsson, eller hemma i Vadstena. Eftersom det huvudsakligen är brukshandskrifter är utsmyckningarna i de egenproducerade handskrifterna begränsad, men det finns undantag. Det finns illuminationer som skapats i brödernas skriptorium. Några av de i kapitel 2 nämnda handskrifterna med m-formade marginaldekorer hör dit liksom Lundhandskriften Mh 21 (bild 58) och de verk som kopierats av Johannes Johansson och Magnus Andreasson i början av 1400-talet. Till den första halvan av 1400-talet hör också den kända UUB ms C 23, vars förste skrivare har haft en viss kompetens att utföra filigraninitialer i blått och rött.⁵⁷³ Handskriften C 162 är daterad redan samma år som klostret invigdes, 1384, av Mikael Paulsson.⁵⁷⁴ Den är välskriven och har enkla men skickligt utförda filigraninitialer. Överst på folio 11r ses även en liten tecknad bröstbild av en kvinna med röda läppar och rosiga kinder.

Trots att de flesta av handskrifterna som bröderna skrivit är i kursiv gotisk skrift, har skrivarna ibland ändå bemödat sig om vissa dekorer. Som konstaterades i samband med de m-formade marginaldekorationerna är kombinationen kursiv skrift och påkostad dekor generellt sett udda i det medeltida materialet. Marginaldekorer

⁵⁷³ MHUU bd 1 1988 s 232–240.

⁵⁷⁴ Folio 127r. Den har signum L 3° 3us på folio 1r.

Bild 59. Kristus på korset. Bläckteckning på pergament. UUB C 159 f. 12r. (Förminskad.) © UUB.

av den omfattning och det slag som möter i systrarnas böcker finns däremot inte i brödernas bevarade böcker, men i några fall finns enkla marginalteckningar.⁵⁷⁵ I några få handskrifter finns också lite mer omfattande figurativa framställningar. Exempelvis finns en inklistrad miniatyr med Kristus på korset på folio 12r i Uppsalahandskriften C 159. (Bild 59.) Skisserna i marginalen på C 622 folio 108r ur samma samling har en stor likhet i utförande med skisserna på folio 66r i C 672, men det krävs en fortsatt analys för att dra några säkra slutsatser. Uppsalahandskriften C 629 har delvis skrivits av samma skrivare som C 622, men skisserna är mycket enkla. På folio 100r–140r i den sammansatta Uppsalahandskriften C 133 finns en latinsk ordlista med ett stort antal påbörjade dekorerade initialer. De är mycket välgjorda, men det är tveksamt om denna del av handskriften alls har skrivits i Vadstena.⁵⁷⁶

Om bröderna inte var så hemmastadda i bokmåleriets konst kunde de givetvis ha gett uppdraget till nunnorna. Därför skulle man kunna söka efter brevriarier och missalen i handskrifts- och fragmentsamlingarna som liknar Vadstenasystrarnas bönböcker i utformningen. Men förutom alla de egentillverkade hand-

skrifterna i brödrabiblioteket fanns en ansevärd mängd böcker som klostret förvärvat. Detta skedde som sagt dels genom gåvor, t.ex. att inträdande bröder medförde sina egna böcker och skänkte dem till biblioteket, och dels genom att man köpte in de böcker man behövde, när någon av bröderna var på resa i klostrets tjänst.⁵⁷⁷ Man kunde naturligtvis även handla böcker genom ombud, byta sig till de böcker som klostret hade behov av eller som broder Thorkel Elofsson, kopiera en bok (C 278) när man var på annan ort. Bland de inköpta böckerna finns ett mer omfattande bokmåleri, inte minst från Frankrike, det främsta akademiska studielandet för nordiska studenter och bokmåleriets högborg under högmedeltiden. Det var många svenska präster som utbildades där, innan de mer näraliggande tyskspråkiga områdenas universitet tog över den rollen.⁵⁷⁸ Många av de bevarade illuminerade verken förvärvades redan före 1400-talets mitt, och var således tillgängliga för flera generationer av klostrets invånare.

⁵⁷⁵ UUB C 162, 193, 259, 621.

⁵⁷⁶ Den består av flera olika delar. MHUU bd 2 1989 s 156 uppger ingen annan proveniens än Vadstena, signum *B primo 6us*.

⁵⁷⁷ DV 139, 154, 230, 284.

⁵⁷⁸ Se Andersson, Roger, Ferm, Olle & Risberg, Sara, *Swedish students at the University of Leipzig in the Middle Ages: careers, books, and teaching*, Sällskapet Runica et mediævalia, Centre for Medieval Studies, Stockholms universitet, Stockholm, 2014.

Trots de stora bokförlusterna efter klosterstängningen finns det ändå kvar tjugofem illuminerade verk från Frankrike och en handfull från vardera England, Tyskland och Norge, som har tillhört klostret. Märkligt nog, och till skillnad från hos systrarna, finns nästan inget illuminerat material kvar som kan härledas till Nederländerna, Danmark eller Italien. Ett tiotal franska verk med enbart filigrandekor har bevarats⁵⁷⁹ och en handfull vardera dito med polykroma och förgyllda initialer⁵⁸⁰ respektive historierade initialer. Nikolaus av Lyras *Postilla super evangelia* (C 115) har skrivande änglar som inledning till varje nytt avsnitt och ganska enkla gotiska parisiska marginalrankor. Samma ambitionsnivå, men betydligt skickligare genomfört, är måleriet i C 580 som har en inledande initial med den skrivande författaren, Raimundus Pennaforti.⁵⁸¹ Skickligt utfört franskt bokmåleri möter också i den något yngre C 608 som inleds av en dedikationsbild med en knäfallande författarmunk inför Maria med Jesusbarnet (f. 2r) och med en raffinerad gotisk parisisk drake i marginaldekoren.⁵⁸² Dekretaliehandskriften C 561 har ett konventionellt bildprogram för denna text och en typisk fransk 1200-talslayout med avsnittsinledande miniaturer, polykroma initialer och omfattande filigrandekor. Vadstena-brodern Johannes Hildebrandsson köpte enligt egen anteckning C 549, Raimundus Pennafortis *Summa de casibus et matrimoni*, i Paris år 1414.⁵⁸³ Den är ett mycket skickligt utfört verk med inledande skrivarbild, ett flertal gyllene drakdekorade initialer etc. Trots att han köpte den i Paris så är den troligen inte tillverkad där, utan någon annanstans i Frankrike. De gyllene marginaldekorerna med vinrankor inuti, samt drakarnas utformning vittnar om en annan fransk illuminationstradition än den rent parisiska.

Sätter man de relativt få bevarade franska verken i relation till det som bevarats av den inhemska produktionen i Vadstenas båda skriptorier så är det två verk som faller i ögonen. Det ena är den nämnda bönboken A 36 som inleds av en konventionellt utförd miniatyr med Nådastolen, försedd med inramning och dekorerad fond hämtade från den internationella gotikens 1200–1300-tal. Det andra verket är ett fragment i folioformat som med stor sannolikhet är från klostret.⁵⁸⁴ Fragmentet visar en stor miniatyr med en tronande Kristus. (Bild 60.) Bilden är ett genealogiskt schema, *arbor bigamiae*, och hör hemma i *Summa aurea* av Henricus de Segusio (Hostiensis).⁵⁸⁵ Skriften är mycket vingligt utförd, knappast av en professionell skrivare. Miniaturen ger intryck av att vara av marginellt högre kvalitet och proportionerna tycks märkliga. I likhet med andra framställningar av samma bildidé för

⁵⁷⁹ UUB ms C 262, C 315, C 351, C 366, C 453, C 521, C 566, C 567, C 598, C 612.

⁵⁸⁰ UUB ms C 231, C 563, C 595, C 661.

⁵⁸¹ Förvärvat före 1410 enligt Fredriksson 1996 s 35.

⁵⁸² Förvärvat före 1447 enligt Fredriksson 1996 s 39.

⁵⁸³ För mer info om hans resor etc. se Peter Ståhls avhandling om handskriften UUB C 6: *Johannes Hildebrandi, Liber epistularis (Cod. Upsal. C 6): I. lettres nos 1 à 109 (fol. 1r à 16r)*, diss. Stockholm 1998.

⁵⁸⁴ Vadstena LA, Vadstena klosterkyrka E I:2.

⁵⁸⁵ Schadt, Herman, "Die Arbores bigamiae als heilsgeschichtliche Schemata" *Kunst als bedeutungs-träger. Gedenkschrift für Günter Bandmann*, red. W. Busch, R. Hausscherr, E. Trier, Berlin 1978, s 129–148.

Bild 60. Kristus som domare, med genealogiskt schema, arbor bigamiaie, med rundlar som ej har fullbordats. Ett fragment ur en volym med Summa aurea av Henricus de Segusio (Hostiensis) i folioformat. Dubbelarket har återanvänts som omslag till räkenskaper. Vadstena landsarkiv, Vadstena klosterkyrka, E I:2 räkenskaper. Foto förf.

detta sammanhang är det Kristus som dominerar bilden, överströdd/omgiven av ett antal rundlar. I Vadstenaminiatyren har rundlarna förblivit tomma, men i miniatyren i den jämförbara Bibl. S. Geneviève ms 329 f. 44r har samtliga rundlar text.⁵⁸⁶ Vadstenabilden kan förefalla oskickligt disponerad med längre bas än översida, men detta är en för textsammanhanget vanlig miniatyrlayout.⁵⁸⁷ Även det märkliga mycket lågt placerade extra paret händer, nedanför knäna, följer bildkonventionen så som den visar sig i några av de franska verk som bevarats och i en engelsk handskrift.⁵⁸⁸ I flera av de miniatyrerna finns också ett helvetesgap längst ned i bilden, men den detaljen saknas i Vadstenafragmentet. Jämför man Vadstenabilden med andra framställningar visar det sig att det rimligen är en fransk 1300-talshandskrift som stått som förebild för skrivare och bokmålare. I Vadstenafragmentet framställs Kristus sittande. Närmaste bildparallellen är Parishandskriften BNF ms lat 4000

⁵⁸⁶ Bild se http://liberfloridus.cines.fr/textes/biblio_fr.html.

⁵⁸⁷ Schadt 1978 s 134–137, abb. 1–10.

⁵⁸⁸ London, British Library ms Royal 6 E VI f. 196v.

folio 36v.⁵⁸⁹ Texten hörde till de vanligast förekommande kommentarerna inom den kanoniska rätten.⁵⁹⁰ Det är möjligt att Vadstenafragmentet av *Summa* hörde hemma i Vadstena och tillverkades där. Skriften i fragmentet är som sagt oregelbunden och svårdaterad men skapades under 1400-talet. Frågan är om den är kopierad så tidigt som i början av 1400-talet eller omkring 1500, när det börjar förekomma mer guld i Vadstenailluminationserna än vad som tycks var brukligt tidigare?

Redan i början av 1600-talet uppmärksammades de kvarvarande Vadstenahandskrifterna av Johannes Messenius. Han ansåg att de var enkla och inte så särskilt många.⁵⁹¹ Det han då såg var förmodligen huvudsakligen brödernas brukshandskrifter och nunnornas få kvarvarande böcker, som hade förts till Vadstena slott några år efter stängningen 1595. De glimtar av biblioteket som de bevarade resterna ger idag, vittnar om den ögonfröjd det måste ha inneburit att öppna många av bibliotekets böcker under klostrets blomstringstid.⁵⁹² Vilka böcker Gustav Vasas knektar tog med sig från biblioteket 1543, och som boktjuvarna Matts och Staffan stal 1577, kan man bara fantisera om.⁵⁹³

Skrivande och illuminerande bröder

En av skrivuppgifterna bland klosterbröderna var att skriva minnesboken, diariet. Det var en uppgift som överläts mellan generationerna av bröder från 1390-talet och till den sista notisen 1545. Olika bröder skrev olika långa perioder, men flertalet av dem är tyvärr inte identifierade. De första identifierade bröderna som förde diariet var Tor Andreasson (professtid 1392–1418), Andreas Lydekesson (1387–1410) och Andreas Jakobsson (d. 1438).⁵⁹⁴ Mot slutet av diariet återfinns den senare generalkonfessorn, Nils Amundsson (d. 1541) som skrivare. Antalet nunnor var enligt Carl Silfverstolpes översikt över klosterfolket ett drygt hundratal fler än bröderna. Han listade etthundrasjuttiofyra invigda bröder, samt ytterligare tjugosex namngivna lekbröder. Bland de kända bröderna är det drygt fyrtio som har lämnat identifierade skrivna verk efter sig. Att de var skrivkunniga är inte alls förvånande eftersom bröderna dels var tvungna att vara minst tjugofem år gamla vid inträdet, och att åtminstone prästbröderna, dvs. hälften av dem, hade en viss akademisk skolning (även om inte alla hade studerat utomlands). Liksom i nunnornas skriptorium samarbetade bröderna i bokatillverkningen, vilket innebär att en handskrift kan innehålla flera olika skrivares verk. Till skillnad från systrarnas skrivarinitialer i rubrikerna

⁵⁸⁹ Schadt 1978 abb. 6 s 137. Länk till Paris BNF lat 4000 se <http://archivesetmanuscripts.bnf.fr/ark:/12148/cc627369>.

⁵⁹⁰ UUB C 172 innehåller delar av *Summa*. I C-katalogen finns inga hela handskrifter med Hostiensis' *Summa*. En handfull fransktillverkade handskriftsfragment av texten finns i de svenska samlingarna, främst på RA.

⁵⁹¹ Messenius 1702, T 8, s 31.

⁵⁹² De inkunabler och tidiga tryck som hörde till klosterbiblioteket har ännu inte behandlats ur den bokliga dekorens perspektiv.

⁵⁹³ DV 1190. Silfverstolpe 1895, s. XIII–XIV. För översikt över brödrabibliotekets innehåll och omfattning se Fredriksson 1996.

⁵⁹⁴ MHUU bd 2 1989 s 118.

Bild 61. Illuminerade initialer i blått, rött och grönt inleder bok 6 av Birgittas Himmelska uppenbarelser i handskriften LUB Dep 1 f. 127r. (Förminskad.) © LUB.

Bokmåleriet är i och för sig inget framträdande drag i alla dessa handskrifter från brödrakonventets skriptorium, men det finns definitivt några verk som är värda att nämna. Ett av de tidigaste verken med utsirade initialer härstammar från sent 1300-tal och finns numera i Lunds universitetsbibliotek, LUB Dep 1, innehållande *Revelationes, Regula salvatoris* m.m.⁵⁹⁷ (Bild 61.) Av de tre okända skrivarna är det partiet av hand 1 som vid några få tillfällen har dekorerats i rött, blått och grönt bläck, f. 3–246. (Övriga delar har enbart röda lombarder.) Från klostrets tidiga tid finns även nyssnämnda LUB Mh 21 (bild 58) skriven av diakonbrodern Johannes Johansson (1404–46).⁵⁹⁸ Folio 3v och 204v pryds av vackert sirade filigraninitialer i rött

tillämpade inte bröderna motsvarande skrivarsignaturer. Däremot signerade de ibland sitt verk i en kolofon. I exempelvis Vadstenadiariet (UUB C 89) finns emellertid varken signaturer eller illuminationer.

De flesta av bröderna som kan identifieras i handskrifterna skrev en handfull bevarade verk vardera, exempelvis Åke Johansson (1416–53) som 1442 blev biskop i Västerås, tillskrivs fem handskrifter.⁵⁹⁵ Några bröder överträffar detta antal med råge, bland annat Andreas Lydekeson och Johannes Svensson (senior) som båda hör till perioden kring sekelskiftet 1400 och har identifierats i minst tolv respektive fjorton handskrifter. Från mitten av 1400-talet finns ett tiotal verk av Jakob Larsson, och från 1510-talet lika många av Olof Johansson Guto. Något färre anses skrivna av Nils Ragvaldsson (1476–1514). Allra flest attribuerade verk har Mikael Nilsson (1487–1516), drygt tjugo, och med det skulle han överträffa den tidigare nämnda systemen Christina Hansdotter (Brask) med hennes nära tjugotalet attribuerade verk.⁵⁹⁶

Det är många forskare som har studerat de skrivande Vadstenabrödernas verk, både språkligt och innehållsmässigt, men det är ingen som uppmärksammat den bokliga dekoren i dem.

⁵⁹⁵ Sjutton av bröderna är dock inte kända som skrivare till mer än ett enstaka verk vardera.

⁵⁹⁶ Se vidare nedan om Mikael Nilsson.

⁵⁹⁷ I litteraturen benämnd omväxlande Codex Falkenbergianus respektive Codex Kalmarnensis, se https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dswid=1559&searchType=TEXT&query=Deposition+1&aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22Deposition+1%22%7D%5D%5D&aq=%5B%5D&af=%5B%5D&cpid=alvin-record%3A14730&c=12#alvin-record%3A14730. Nedladdad från portalen Alvin den 19 augusti 2019.

⁵⁹⁸ Innehåller *Revelationes, Regula Salvatoris* och andra birgittinska texter.

och blått, utförda med säker hand i tunna eleganta linjer. I handskriften finns också en s.k. skrivarövning med namnet Maria (f. 360r). Liksom i många av systrarnas böcker har det förmodligen försvunnit en bild även ur denna handskrift, på folio 204v. Enligt C-katalogen har Johannes även skrivit C 21, delar av C 387 och C 452 samt innehållsförteckningen i den i Konstanz inköpta C 663.⁵⁹⁹ Enligt Lunds Laurentiuskatalog har broder Johannes skrivit även C 203 och C 631.⁶⁰⁰ Vadstenadiariet upplyser dessutom om att broder Johannes under sitt 84-åriga liv kopierat "Bona-venturas kommentar till Lukasevangeliet, *Vitae patrum*, heliga Birgittas Revelationer och andra böcker."⁶⁰¹

Förutom en gemensam skrivare i de båda Mh 21 och C 452 finns filigrandekorerade initialer av samma sirliga utformning i båda verken. C 452 består av tre delar och är skriven av broder Johannes Johansson tillsammans med Vadstenascholaren Magnus Andreasson (del II) och det är på de sidor som Magnus skrivit som dekoren påträffas, inte Johannes' sidor (del I, III). Magnus var emellertid inte inblandad i skrivandet av Mh 21. Däremot kan man hitta hans skrivarhand i Uppsalahandskrifterna C 98, C 104, C 114, C 116, C 168, C 172 och C 275. Av dem är C 104 och C 114 försedda med elegant utförda filigraninitialer.⁶⁰² Regulahandskriften C 452 är alltså ett verk skrivet av en invigd broder tillsammans med en professionell extern skrivare. Detta, och det faktum att broder Johannes kopierat ytterligare minst sju kända verk från brödernas bibliotek, reser frågor om hur brödernas skriptorium var organiserat decennierna strax efter 1400. Kanske anlätades han för sin dubbla kompetens?

Från samma tid som de ovan nämnda verken och skrivarna stammar också predikohandskriften C 259. Liksom många av predikohandskrifterna är den skriven på papper och har ett enklare utförande, men den har något som är ovanligt i sammanhanget, nämligen figurmåleri. I nedre marginalen på sju av de 116 bladen finns mycket enkla bläckteckningar av Kristusansikten, kors och kvinnohuvuden.⁶⁰³ En enkel skiss möter också läsaren i marginalen av C 52 folio 45v. I den senare handskriften finns ytterligare ett illuminationsspår som leder till den första klostertiden, eftersom samma dekor dyker upp i ett parti av kopieboken A 19 i Riksarkivet. Det handlar där om hand 1 som på folio 21–42 stundtals gjort ganska välformade filigraninitialer i svart bläck mot röda, blå eller svarta initialer.⁶⁰⁴

⁵⁹⁹ MHUU bd 7 1995 s 147.

⁶⁰⁰ Se http://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22Medeltidshandskrift+21%22%7D%5D%5D&c=22&aqe=%5B%5D&af=%5B%22ARCHIVE_ORG_ID_facet%3A8%22%5D&searchType=EXTENDED&query=Medeltidshandskrift+21&pid=alvin-record%3A14720&dswid=-7170#alvin-record%3A14720.

⁶⁰¹ DV 562.

⁶⁰² UUB C 104 folio 3v, UUB C 114 folio 5v, 6v. Full digitalversion av UUB C 114 se <https://www.alvin-portal.org>.

⁶⁰³ Folio 47v–48r, 66v, 72r, 73v, 91v, 98r.

⁶⁰⁴ Hand 1 har skrivit f. 2v–4v, 10r–13r, 20r–63v. Övriga skrivare är Johannes Hildebrandsson f 4v, 17r–19r, 64r–71v, 78r–103v, 104r–107v, 109r–110v, 112r–120v, Nils Amundsson f 172v, Andreas Lydekesson f 173r–176r, 180r–181v, eventuellt Johannes Bengtsson f 75r–75v, 181v–182v. Även Johannes Johansson medverkade i RA A 19, på f. 168r–171r.

Revelationeshandskriften A 32 nämndes i samband med systrarnas miniatyrer i kapitel 2. Den har ovanligt nog en handmålade historierad initial. (Bild 25.) Det inledande C:et på folio 145r har en jaktscen med en get som jagar två vita hundar. Handskriften hör även stilistiskt samman med de tidigare diskuterade m-formade marginaldekorerna. Troligen kan den därför placeras i tiden efter 1470-talet, när broder Thorkel Elofsson kommit tillbaka till Vadstena från Munkaliv.

Kommentarerna i diariet om de skrivande bröderna och deras böcker är mer vanliga under den första delen av 1400-talet. Därefter noteras det sällan hur skrivkunnig eller talangfull någon av bröderna var inom detta område. Vilka som var skrivkunniga kan man få en viss uppfattning av genom deras stundtals omnämnda utbildning eller föregående karriär, eftersom flera verkat som präster innan de inträdde i klostret. I C-katalogen uppger man att trettionio bröder från Vadstena kloster kan identifieras som skrivare, dvs. kan kopplas till specifika verk i enbart C-samlingen.⁶⁰⁵ Sexton av de kända skrivarna inträdde i klostret efter 1450. Bland dem har merparten lämnat efter sig enklare handskrifter på papper, utan dekorer. Till undantagen hör alltså den tidigare nämnda och i Norge skrivna *Sermones*-handskriften (C 278, bild 23) som Torkel Elofsson (1467–1513) tog med sig hem till Vadstena, färdigdekorerad. Tyvärr finns inga andra illuminerade verk av honom att jämföra med. Året efter Torkels hemkomst, 1472, invigdes prästbrodern Andreas Kristmansson.⁶⁰⁶ Endast ett verk är känt av hans hand, C 198. (Bild 62.) Han har inte signerat det själv men boken har en inskription på det bakre spegelbladet som talar om att denne fromme man skrivit av den. Texten är Mechthild de Hackeborns *Liber specialis gratiae*.⁶⁰⁷ Här möter läsaren en ovanligt färgrik uppsättning dekorerade initialer (ljusblått, mörkblått, grönt, purpur, ljusrött), dessutom tecknade med säker hand. Seriferna på initialerna är utdragna och bågformade på ett sätt som skapar ”schvung”. Denna bok var inte ämnad för privat studium av skrivaren själv, utan till för läsning av andra i klostret. Mechthild de Hackeborns skrifter hörde till den mest populära uppbyggelselitteraturen i de senmedeltida klostren. Samma år som Andreas Kristmansson avled (1487) invigdes den ovannämnda Mikael Nilsson från Söderköping till prästbroder (d. 1516).⁶⁰⁸ Hans flitiga skrivarhand har identifierats i mycket varierande omfattning i hela tjugofem olika verk, men i flera av dessa fall har han tyvärr bara skrivit dit bibliotekssignum på bokpärmerna och kan inte räknas som verkets skrivare. Trots antalet handskrifter som hans hand förknippas med enligt katalogen över C-samlingen verkar han inte ha ägnat sig åt bokdekorationer. De verk som kopplas ihop med hans hand har i tre fall lite dekorationer, C 23, C 65, C 114, men de är alla utförda av andra bröder under tidigare perioder.⁶⁰⁹

Samma år som broder Mikael Nilsson avled, dog även broder Olof Johansson Guto (1506–16). Han hade under sin studietid 1482–83 skrivit samlingshandskrif-

⁶⁰⁵ MHUU bd 7 1995 s 146–148.

⁶⁰⁶ DV 813.

⁶⁰⁷ MHUU bd 2 1989 s 304–05.

⁶⁰⁸ DV 872, 875.

⁶⁰⁹ MHUU bd 7 1995 s 147–148.

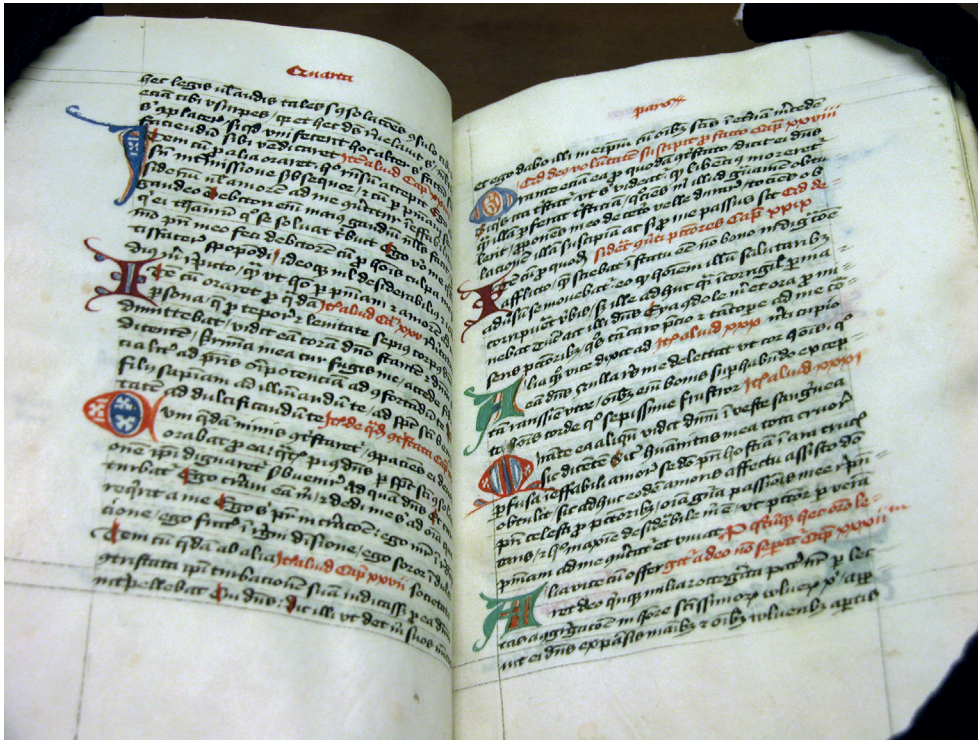

Bild 62. Uppslaget visar initialer utförda i olika färgkombinationer av prästbrödern Andreas Kristmansson. UUB C 198 f. 103v-104r, delvis beskuren. Foto förf.

ten C 629, och även gjort dess enkla dekor. Den har några få enkelt dekorerade initialer utförda i samma bläck som skriften, att par gjorda med rött bläck. De är alla utförda i en ganska grov stil av en ostadig hand. Handskriften innehåller också några textledsagande/förklarande skisser om astronomi och andra naturvetenskapliga ämnen.⁶¹⁰ Som jämförelse finns också de tidigare diskuterade C 622 och C 672 som båda har dekor av samma typ som C 629, och som delvis skulle kunna vara skrivna av samma skrivare.

Man kan således konstatera att det i början av klostrets historia finns spår av att några mycket kompetenta skrifvarbröder varit aktiva, personer som också förmått utföra elegant bokdekor, även om det inte är frågan om miniatyrmåleri och påkostade marginalrankor. De dekorerade initialerna i verk av Johannes Johansson är av mycket hög klass. Dekoren är utförd med samma bläck som skriften men det finns inga förgyllningar. Den professionelle skrivaren Magnus Andreasson var verksam samtidigt som broder Johannes, men inte heller han har gjort förgyllda dekorer. Däremot utnyttjar han skickligt de olika nyanserna av den handfull färger som stod till buds.

Det är ont om daterade illuminerade handskrifter från mitten av 1400-talet. Fler skrivare är kända och tillskrivs verk från tiden omkring 1500. Bibliotekariebröderna

⁶¹⁰ MHUU bd 6 1993 s 159–62.

Mikael Nilsson har redan nämnts och har haft ett finger med i spelet när det gäller många handskrifter, men det beror på hans roll som bibliotekarie åt bröderna, inte hans särskilda skrivarkompetens. Till de namnkunniga från samma tid hör även Johannes Svensson jr (d. 1511), och generalkonfessorn Nils Amundsson (d. 1541). I C 451 finner man skrift av båda dessa herrar. I slutet av volymen visar det inklistrade spegelbladet (f. 114) att man hade någon form av utbyte mellan de två skriptorierna. Bladet är en makulatur från systrarnas skriptorium, skrivet av syster Katarina Johansdotter Gudmundi som avled 1519.⁶¹¹

De bevarade handskrifterna från brödernas konvent ger över lag ett intryck av mycket enkel dekor, i den mån som det alls förekommer. Ett viktigt memorandum är emellertid att merparten av brödernas handskrifter skrevs/kopierades av dem själva för eget och kollegornas studium. De var inte avsedda att användas utanför klostret, och användes inte heller i något officiellt eller liturgiskt sammanhang. De brödrahandskrifter som var till för liturgiskt bruk försvann sannolikt med bröderna ut i försakingringen i och med konventets upplösning på 1540-talet. Därför har vi idag nästan inget jämförelsematerial till systrarnas bönböcker. Det som är bevarat av konventens boksamlingar är olika kategorier av böcker som har haft helt skilda funktioner, och ger därför varierande bild av konventens bokliga skatter. Men, även om vi idag hade kunnat spåra brödernas brevvarier vore det en haltande jämförelse. Detta av två redan nämnda skäl, dels på grund av att bröderna i hög grad medförde egna bönböcker till klostret vid inträdet, dels på grund av att brödernas brevvarier är svåra att identifiera eftersom de skulle följa samma liturgi som det övriga prästerskapet i Linköpings stift.

Förutom de tidigare diskuterade m-formade marginaldekorerna går det inte att identifiera några enhetliga konventsgemensamma drag i brödernas bokliga dekorer. Man kan tänka sig att deras brokiga bakgrund och färre antal, i kombination med deras oftast kortare profestid inte utgjorde förutsättningar för samma estetiska harmonisering som hos nunnorna. M-rankorna förekommer som sagt även i några av de tryckta skrifterna från brödernas bibliotek. På så vis kan man säga att det finns ett visst gemensamt drag i den bokliga dekoren från de båda konventen under decennierna omkring 1500. Dessutom tillämpas denna form av mariansk dekor i både brödernas teologiska skrifter och nunnornas bönböcker. Även bröderna skulle ha jungfru Maria som ledsagerska på livsvandringen som birgittiner, inte bara nunnorna.

⁶¹¹ MHUU bd 5 1992 s 139.

Kontakterna med livet utanför klostret

Den klausur som präglade klosterlivet i Vadstena var mer rigorös när det gällde nunnorna än bröderna. Som nämnts förväntades systrarna stanna inom klostermurarna hela livet och bara möta utomstående i samband med begränsade övervakade samtal. Bröderna hade däremot vissa föreskrivna utåtriktade uppgifter, trots att de också omfattades av klausuren. För att underlätta upprätthållandet av klausuren använde man, som i många andra kloster, vad man kallar bröder och systrar "ab extra", dvs. personer tillhörande klostret men ej fullödiga medlemmar. Dessa lekbröder/systrar utförde både de tyngre sysslorna och de huvudsakliga kontakterna med världen utanför klostret. Heliga Birgitta räknade ju redan i klosterregeln med att det skulle finnas åtta lekbröder bland de tjugofem klosterbröderna.⁶¹²

När det kom officiella besök till klostret var det bröderna som skötte detta, vilket noteras upprepade gånger i Vadstenadiariet. För hanteringen av kungligheter och kyrkliga celebriteter fanns det utvecklade rutiner för hur det skulle gå till, för att inte klausuren skulle brytas.⁶¹³ Till vardags var det andra uppgifter som var aktuella. Dit hörde brödernas omsorger om systrarnas andliga liv, *cura monialum*. Den uppgiften var ju deras *raison d'être* i klostret och innebar i praktiken bland annat att prästerna var pliktade att varje söndag predika för nunnorna på svenska. Dessutom, vid "alla de högtider, på vilkas vigilier de fasta vid bröd och vatten, och över huvud taget alla högtider, som hava vigilier"⁶¹⁴ skulle prästbröderna även predika för kyrkbesökarna. Till detta kommer också att prästerna och diakonerna hade tillåtelse att höra pilgrimernas bikt.⁶¹⁵ Hur och var detta lekmannabiktande gick till i praktiken är inte klarlagt. Instruktionerna för kyrkbygget ger inga som helst indikationer på hur det skulle lösas praktiskt. På något vis måste det ha funnits någon form av avskilt rum/"biktbås", antingen i gränsområdet mellan klostret och kyrkogården eller i kyrkorummet. Predikningarna till lekfolket framfördes troligen både i kyrkorummet och ute på kyrkogården, beroende på festdag och hur mycket folk som hade samlats. Ett sätt att i detta sammanhang lösa problemet med klausurgränsen kunde vara att placera en "predikstol" antingen i murverket mellan brödernas gård och kyrkogården, eller i den östra sakristians övervåning (tillgänglig endast för bröderna). Då kunde den predikande brodern stå kvar inom klausuren och åhörarna stå utanför.⁶¹⁶

När konsilierna i Konstanz och Basel var aktuella eller nya kloster grundades inom orden, var det mindre delegationer av bröder som sändes ut för att bevaka

⁶¹² Leksystrarna ingick inte i heliga Birgittas ursprungsplaner utan är ett senare tillägg till klosterregeln.

⁶¹³ De gånger den bröts var det besökaren som bröt reglerna. Risberg 2003 s 26 om hur man tar emot besökare.

⁶¹⁴ *Regula Salvatoris* kap. 15. Lundén bd IV 1959 s 27.

⁶¹⁵ Det var biskopen i det stift man levde i som ansvarade för själavårdens utformning, men han kunde ge tillåtelse att låta någon utanför det egna stiftet höra bikt och ge avlösning. Sådan "delegation" förekom bl.a. vid pilgrimsorter som Vadstena.

⁶¹⁶ Frågan om var predikanterna stod under predikan har veterligen inte utretts. *Liber usuum* eller *Regula Salvatoris* säger inget om detta.

ordensintressena.⁶¹⁷ Diariet vittnar om otaliga resor över kontinenten liksom mellan klostren i de nordiska länderna. Det normala var att den som däremot sändes ut till ett nygrundat kloster skulle stanna där resten av livet, men i dokumenten framgår det att denna princip inte alltid verkställdes. Det verkar som om den praktiserades i något högre grad för de utsända nunnorna, men även bland dem förekommer återvändare.⁶¹⁸ Det fanns alltså ett resande som bland annat gav möjlighet till nya intryck, nya kontakter samt inskaffande av böcker och andra föremål såsom bilder. Det finns flera exempel på handskrifter som köpts in under brödernas utlandsresor, både i Konstanz och, som nämnts ovan, Paris.⁶¹⁹ Kanske var det även vid sina resor som bröderna inskaffade de tryckta bilder som sedan fick pryda systrarnas handskrifter (se ovan kap. 2)

Trots att Vadstenadiariet i vissa avseenden är mycket utförligt när det gäller vilka som reste och vart de reste, finns det påtagliga informationslaker. Huruvida det var frågan om personella direktkontakter med de holländska klostren som gav Vadstenasystrarna träsnitten till bönböckerna, går inte att utläsa av diariet eller andra kända dokument. Hos Carl Silfverstolpe finns en intressant, men tyvärr inte belagd, upplysning om att den tidigare nämnde konstproducerande broder Gert och broder Johan Matsson företagit en visitationsresa i västerled till bland annat de nederländska klostren i början av 1500-talet. Troligen skedde detta mellan 1502 och 1507, en period när Johan Matsson inte var bunden av uppdraget som generalkonfessor.⁶²⁰ En sådan direktkontakt vid denna tid passar tidsmässigt bra överens med dateringen av de tryckta bilderna i nunnornas bönböcker som diskuterades i kapitel 2.

Som konstaterats ovan går det egentligen inte att knyta den snidande och målande broder Gert till träsnittet som framställer heliga Birgittas familjetråd. (Bild 56.) Tidigare nämndes att han i äldre forskning har tillskrivits flera skulpturer, men helt utan grund.⁶²¹ Däremot var han med och skötte klostrets intressen tillsammans med broder Peter Ingemarsson, när Birgittas Uppenbarelser skulle tryckas i Lübeck.⁶²² Om de tog med sig alla de nytryckta dryga åttahundra volymerna hem till Vadstena är tveksamt, en del av upplagan kan ju ha haft den kontinentala marknaden som mottagare. Genom tryckningen av Lübeckutgåvan 1492 kunde man sprida Birgittas budskap betydligt snabbare och i vidare kretsar än genom handskrivna avskrifter.

På samma sätt som i de handskrivna Uppenbarelserna ingår ett bildprogram i det så kallade Gotha-trycket från Lübeck (1492). Det har vissa strukturella likheter med de napolitanska prakthandskrifterna från 1380-talet genom att några helsidesminiaturer inleder vissa avsnitt, följda av ett antal figurativa initialer. Dessutom förekommer ett mindre antal utsirade anfanger. *Liber quaestiones*, "Frågornas bok", inleds av samma motiv i Gothatrycket som i handskrifterna, dvs. den ridande

⁶¹⁷ Konstanz 1414–18, Basel 1431–49.

⁶¹⁸ DV 324 (Reval), DV 538 (Maribo & Munkaliv), DV 553, 673, 803, 1017, 1029 (Nädendal).

⁶¹⁹ Se bl.a. Ståhl 1998.

⁶²⁰ Silfverstolpe 1895 s 93, 143. Resan nämns däremot *inte* av Silfverstolpe i samband med broder Johannes resor (s 93). Lindblom 1965 hänvisar dock till Silfverstolpe för upplysningar om resan.

⁶²¹ Lindblom 1965 s 141–148.

⁶²² DV 889.

Birgitta och munken som klättrar till himlen på en stege och ställer frågor. Skillnaderna är emellertid större än likheterna. För de andra miniatyrmotiven i prakthandskrifterna saknas paralleller i Gothatrycket. I några fall har man varit tryckekonomisk och utnyttjat en redan använd grundläggande bildlayout, men ändrat detaljer eller delar, som vid inledningen till bok 1, 2, 3 och *Epistola solitarii ad reges*, där man bytt ut olika komponenter i en gemensam grundstruktur. Samma återbruk av en bilds struktur finns också i helsidestrycken som inleder bok 6, 7, 8 och *Regula Salvatoris*. Även tre av de historierade anfangerna har använts mer än en gång i detta tryck, nämligen bokstäverna B, I och U.

De tryckta böckerna har således ett bildprogram som huvudsakligen avviker från det som de napolitanska prakthandskrifterna visade upp mer än hundra år tidigare.⁶²³ Huruvida de båda utsända Vadstenabröderna i praktiken hade något inflytande över eller direkt medverkan i tryckningen i Lübeck finns inga upplysningar om. Man kan förmoda att de framförde vissa krav på bildprogrammet. När det gällde de napolitanska handskrifterna från ca 1380 hade ordensfolket av naturliga skäl inte samma påverkansmöjlighet. 1492, drygt hundra år senare, var situationen annorlunda och man kunde skapa en tydlig koppling mellan Birgittaaltarskåpet och bilderna i Gothatrycket, vilket hör till det som kommer att diskuteras strax, när vi i nästa kapitel går över till lekfolkets perspektiv på kyrkan.

Brödernas bildvärld

Vi konstaterade att de ämbetsvigda klosterbröderna i Vadstena hade en viktig roll genom förvaltandet av sakramenten och predikandet. I utförandet av de heliga handlingarna var de iklädda bildförsedda liturgiska kläder som ofta var tillverkade i klostret, och de tjänstgjorde vid altaren som likaså huvudsakligen var prydda av textilier gjorda inom klostermurarna. De textila bilder som systrarna hade skapat på exempelvis ryggsköldar, bräm och mässhakar kunde bröderna alltså beskåda när de själva bar dem på sig. Textilierna och deras bilder utgjorde på så vis en materiell länk mellan de båda konventen. Därigenom skapades en viss visuell enhetlighet inom klostret. Det var en marianskt präglad bildvärld i både figurscenernas motivval och i ornamentikens symboliska referenser i stjärnor, hjärtan, liljor etc. Det mesta genomtycktes av anspelningar på jungfru Maria, och gärna tillsammans med anspelningar på heliga Birgitta och saliga Katarina. Det innebär att man i princip hade samma marianska bildbruk i båda konventen.

Bilderna i böckerna förhåller sig på ett liknande sätt som textilierna, även om det är svårt att jämföra nunnornas liturgiska handskrifter med brödernas brukshandskrifter. De marianska referenserna är emellertid även här en förenande länk, som inte minst de m-formade marginalrankorna visar. Kronologin i de aktuella handskrifterna tyder dessutom på att idén hämtades från det norska dotterklostret Munkaliv via en av Vadstenabröderna, och sedan användes av Vadstenafolket i både

⁶²³ Se Aili & Svanberg 2003, isht vol. 2.

vävda band och handskrifter. Genomgången av brödernas handskrifter ger också vid handen att det understundom fanns duktiga skrivare som även kunde konsten att illuminera, men de har inte efterlämnat något känt figurativt arv. Inte heller har de fordom många importerade illuminerade handskrifterna i brödernas boksamling gett något påtagligt avtryck i den interna produktionen.

Brödernas vy från det längst i väst belägna brödrakoret och ut över kyrkorummet skymdes sannolikt genom det upphöjda högaltarets placering i triumfbågen, och av den stora nunneläktaren i kyrkorummets mitt. (Bild 47.) Även om brödrakoret inte var nedsänkt som nu, skapade högaltaret och dess altarskåp en tydlig rumslig avskärmning för bröderna. De tolv apostlaaltarnas bilder var troligen något som bara de mässfirande bröderna hade visuell tillgång till, förutsatt att altarna var sedvanligt placerade mot öst. Det innebar att deras förebilder i ämbetet, apostlarna, även hörde till brödernas egen visuella närmiljö. Det leder till att det, från brödernas perspektiv, var bilderna av triumfkorsets Kristus och apostlarna som stod dem närmast. För brödernas del kompletterades således det klostergemensamma marianska perspektivet i öst med utformningen av deras egen rumsliga kontext i väst, dvs. sedd från koret bakom högaltaret. I deras närmiljö fanns inte bara den västra sidan av högaltaret utan även triumfkrucifixet och apostlaaltarna. Därigenom formades en mansdominerad fysisk närmiljö, vilket förstärker kyrkorummets polaritet mellan öst och väst. Brödernas möjligheter att från korstolarna överhuvudtaget se Birgittaaltaret eller det upphöjda Mariakoret långt bort i öst bör således ha varit begränsade. Däremot var Mariakoret en plats där de ofta firade Mariamässa och kunde se exempelvis stenbilden från Danzig eller undfå avlat genom bönerna till den apokalyptiska madonnan på det broderade altarbrunet. (Bild 39, 51.)

Vi ska nu gå vidare till frågan om hur mycket av klostrets bildvärld som var synlig för lekfolket. Kunde de alls se samma bilder som klosterfolket? Eller påverkades gestaltningen av lekfolkets del av kyrkan främst av frälsets förmåga att sätta sin prägel på rummet, genom sina altarstiftelser och gravminnen? Är exempelvis exponeringen av avlatsrelaterade eller birgittinska bilder större i deras visuella värld än i klosterfolkets? Dessa frågor tar oss vidare till kapitel 4 och hur lekfolkets bildvärld gestaltades i klosterkyrkan.